

LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERL. OOST-INDIË.

Van Paloppo (I) naar Posso.

21 December 1896–18 Januari 1897.

Reeds meermalen deelde ik in mijne verslagen mede, dat de vorst van het rijk Loewoe aan de golf van Bone gelegen, suprematie uitoefent over alle Toradja landen in Midden-Celebes, met uitzondering van de ten Oosten van Oendae gelegen stammen der Topada, Topoeöembana en Tomori, en de Tokinadoe toradja's om, en ten Noorden van het Matamameer, welke stammen alle hun' eigen „heer” of datoe hebben: den Datoe ritana te Petasia. Dus ook over de Tolage en Topebata-stammen, onder welke tot nu toe het Evangelie gepredikt wordt, oefent de Datoe van Loewoe gezag uit, welk gezag ook door die stammen volmondig wordt erkend.

In onzen zendingarbeid ondervonden wij van dat gezag menigmaal de onaangename gevolgen: nu eens waren het zendelingen uit Loewoe, die zeiden door den Datoe gezonden te zijn, en die de bevolking tegen ons trachtten in te nemen en het schoolgaan verboden; dan weer riepen de Toradja's zelve zich op hunne vrees voor den Datoe om ons in iets ter wille te zijn in het belang van

(1) In de transcriptie van den Boegineeschcn naam wordt door Dr. Matthes steeds *Palopo* geschreven. — De spelling *Palopa* op de kaart van Stemfoort, en in navolging daarvan op andere kaarten is foutief. *Red.*

ons werk. Door dit een en ander werden wij hoe langer zoo meer overtuigd van de noodzakelijkheid eener reis naar Loewoe te ondernemen en den Datoe te bezoeken.

Dr. Adriani en ik vroegen eenen pas aan den Gouverneur van Makassar, onder wiens gouvernement Loewoe behoort, ten einde aan ons plan uitvoering te geven. De pas gewerd ons, maar het bleek ons al spoedig, dat de reis van het Noorden uit niet zou gelukken door de tegenwerking der Loewoesche hoofden, zoodat wij den tocht tot nadere gelegenheid uitstelden.

Zoo stond deze zaak, toen ik met verlof naar Java ging. Te Makassar gekomen, bezocht ik den Gouverneur, den Heer D. F. van Braam Morris, en met hem over het werk te Posso sprekende, verklaarde Z.H.Ed.Gestr. dat de eenige oplossing van de bovenbesproken moeilijkheden zou zijn, een bezoek aan den Datoe te brengen, doch dat ik dit moest doen van Makassar uit, aangezien de Datoe van Loewoe niet gaarne zag, dat men van het Noorden in zijn land kwam. Ik besloot dus aanstonds op mijne terugreis van Java dit bezoek te gaan brengen. Bovendien was er zeer veel aan gelegen, dat ik van Paloppo uit de reis over land naar Posso zou maken, opdat de Toradja-stammen zich met eigen oogen konden overtuigen, dat ik bij den Datoe was geweest. Ingeval ik met de boot over Gorontalo naar Posso ware teruggekeerd, zou men nog aan de waarheid van mijn verhaal hebben kunnen twijfelen, welke twijfel zeker door diverse Loewoeërs zou zijn gevoed. In het kort, het was dus in het belang van de Zending te Posso, dat ik besloot deze reis naar, en door Loewoe te ondernemen.

Den 11^{den} December 1896 was ik, van Java komende, weder te Makassar. De Gouverneur had ingevolge zijne belofte mij deze reis mogelijk te maken, eene correspon-

dentie gevoerd met den Datoe van Loewoe, waaruit bleek, dat de Datoe geene bezwaren had tegen mijn reis door zijn land. Alleenlijk deelde hij mede, dat er op dit oogenblik een oorlog was in het binnenland, zoodat hij de beslissing van het al of niet doorgaan van deze reis aan den Gouverneur overliet.

Ik kon dus aanstonds overgaan tot het maken van de voorbereidselen voor de reis. Voor mijne goederen had ik hier koeli's onder eenen mandoer noodig, en voor de onderhandelingen te Paloppo behoefde ik eenen Boegineesch tolk. Al deze lieden verkreeg ik door de goede zorg van den Heer J. Bensbach, gewezen Resident van Ternate, die mij bovendien vele raadgevingen en inlichtingen verstrekke, welke mij van groot nut zijn geweest. Den Gouverneur van Celebes en den Resident Bensbach dank ik hierbij openlijk voor hunne welwillende medewerking tot het welslagen van deze reis.

Geschenken voor den Datoe schafte ik mij ook aan, daar het niet gepast is met leege handen bij een Indisch vorst te komen. Deze geschenken bestonden uit: een wandspiegel, een stuk rood en groen satijn, reukwerk en reukzeep. De benoodigdheden voor de reis waren alle verpakt in één persoonsvrachten. Zoo waren dan mijne mannen en ik op den morgen van den 18^{den} December allen aan boord van de „Prins Alexander”, het stoomschip, dat de lijn Makassar, Golf van Bone, Kendari en Toboengkoe bevaart. De reis tot Paloppo duurde vier dagen, en was hoogst aangenaam, zoowel door de welwillendheid van den kapitein, den Heer Kamminga als door het vrij goede weder, dat wij troffen. Bovendien was ik zeer verheugd kennis te mogen maken met de twee nog niet lang te Bonthain en te Boelekomba gevestigde zendelingen, de Heeren Maan en Schut, en hunne echtgenooten, en de kennis te ver-

nieuwen met de hulppredikersfamilie Van der Linden te Bonthain.

In den morgen van den 21sten December stoomden wij van Palima in het rijk Bone weg. Het duurde niet lang of wij kregen in het nauwere gedeelte van de golf van Bone gekomen ook de bergen aan den overkant te zien, en wel het eerst het Mengkokagebergte. Nog verder gekomen werden de bergen zeer duidelijk. De Westkust van de Golf blijft vrij laag, terwijl de hoogere bergen diep landwaarts in liggen. Hoe dichter wij echter bij Paloppo kwamen, hoe hooger het gebergte werd, en hoe meer het de kust naderde. Het land, onmiddellijk ten Z. van Paloppo is een schoon bergland. Naar het Oosten strekt zich eene lange reep laag land uit, waarachter zich de bergen in de verte vertoonen, maar door opkomenden nevel werden zij spoedig aan ons oog onttrokken. Heel in de verte naar het Oosten kon ik nog den Tamboge ontdekken, aan welks oostelijke zijde de weg naar het Meer van Posso loopt. In de baai van Paloppo ligt dicht onder den wal een klein rond eiland, waarop eene kleine kampong is gelegen aan den kant, die naar de kust is gekeerd. Van Paloppo zelf ziet men slechts enkele huizen door eene open plek in het geboomte, dat overigens het geheele strand in eene onafgebroken rij bedekt.

's Avonds om 5 uur liet de „Prins Alexander” het anker vallen voor Paloppo. Ik zond mijne mannen met de goederen dadelijk naar den wal, doch bleef zelf op uitnoodiging van den kapitein dien nacht nog aan boord. Den tolk droeg ik op dadelijk aan den kroonprins kennis te geven van mijne aankomst, en mij dien avond nog een en ander te komen berichten. In den loop van dien avond kwam hij dan ook zeggen, dat een huis reeds gedeeltelijk voor ons ontruimd was, en in orde gebracht

werd. Eerst den volgenden dag kon echter bericht van mijne aankomst worden gegeven.

In den morgen van 22 December begaf ik mij naar den wal. Nog een groot eind van het strand verwijderd, kon mijne prauw niet verder door eene bank, die zich vóór Paloppo uitstrekt. Er zat niet anders op dan uit te stijgen en over die bank te loopen, waarbij de modder als boter tusschen de teenen door sijpelde. De rivier was door dit lage tij zeer klein; het water reikte niet verder dan de kuit. Met hoog tij staat de geheele bank onder water, en kan de stroom uitstekend met prauwen worden opgevaren. Deze is van het strand komende ook de eenige toegang tot het dorp. Wij staken nu de rivier over en kwamen zodoende in de kampong. Een van de eerste grootste huizen waar men langs gaat, is de woning van Said Ali Saffi, een Arabier van Pare-pare, die zich sedert een twaalf jaar te Paloppo heeft gevestigd, gehuwd is met eene nicht van den Datoe, en thans grooten invloed heeft op het bestuur in Loewoe. De man was niet te huis, maar voerde oorlog in het binnenland. De aanbevelingsbrieven, die ik voor hem bij mij had, overhandigde ik zijnen zoon en zijnen neef, welke beide mannen mij met veel voorkomendheid hebben voortgeholpen.

Van het huis van Said Ali Saffi werd de wandeling door de kampong voortgezet, een wanordelijke hoop huizen, waarvan de meeste bouwvallig en smerig. Meermalen moest ik door modder heen marcheeren, zoodat men zich kan voorstellen, dat het geheel geen aanlokkelijk en gezond voorkomen heeft. De onbeduidende rivier van Paloppo heeft tal van kleine zijarmpjes. Langs den hoofdstroom en zijne takjes staan de huizen. Bij vloed zijn al die waterwegen gevuld en kan men zeer geschikt met een inlandsch prauwtje overal komen; doch valt het water,

dan blijft er weinig in den hoofdstroom over, terwijl de zijtakjes geheel leegloopen en eene vette modder te zien geven, die, vereenigd met allerlei afval, een benauwdens stank verspreidt, wanneer de zon er op schijnt. In den tijd, toen ik daar was, waren er dan ook vele koortslidders, zoodat ik menigmaal om chinine werd aangezocht, en daarvan ook naar vermogen uitdeelde. Ook den kroonprins vereerde ik een fleschje met 100 chininepillen. Dat de toestand op dit ongezonde plekje gronds niet erger is, wordt in het rapport van den Heer D. F. van Braam Morris toegeschreven aan de vele regens, die te Paloppo vallen, gepaard met onweder, welke regens de lucht voldoende zuiveren. (1) Op drie van de vijf dagen, welke ik te Paloppo doorbracht, barstte tegen den avond een onweder los.

Na eene wandeling van ongeveer vijf minuten onder veel bekijks door het dorp gemaakt te hebben, kwam ik aan een groot, blijkbaar nog nieuw huis, dat gunstig afstak bij de overige woningen. De wanden waren nagenoeg geheel van planken, de bouw was stevig en het zag er netjes uit. Dit huis werd mij aangewezen als zijnde de woning, die voor ons was afgestaan en gedeeltelijk ontruimd. Het voorste gedeelte van het huis was ons toebedeeld. Hiervan was een stuk afgeschoten door middel van rotanmatten; de vloer was evenzoo bedekt met matten, terwijl een stevig vierkant tafeltje en drie nette stoelen het ameublement uitmaakten. Ik had zoo iets ten eenenmale niet verwacht, en deze ontvangst droeg er veel toe bij, om mij spoedig op mijn gemak te zetten.

Vele kinderen waren mij in huis gevolgd. Ik liep wat

(1) Het landschap Loehoe, getrokken uit het rapport van den Gouverneur van Celebes, den Heer D. F. van Braam Morris. Tijdschrift voor Ind. T. L. en V. kunde, deel XXXII (1889) blz. 504, 505.

onder hen rond, en zeide nu en dan wat in het Boegineesch, waarover zij veel pret hadden. De eigenaar van het huis zat er ook, een echte opiumschiiver. Ik vroeg, of hij Maleisch kende. „Neen”. Daar ik goede vrienden met hem wilde worden, sloofde ik mij uit enkele zinnnetjes in het Boegineesch te fabriceeren, waarop hij dan met een ernstig gelaat antwoord gaf. Ik bood hem eene sigaar aan, en aanstonds werden er meer handen uitgestoken. Tegen den middag liet mijn huisheer mij vragen of ik er tegen had, dat hij in huis opium schoof. Ik liet hem zeggen dat hij heer was in zijn eigen huis.

Uit alles wat ik te Paloppo zag en opmerkte, maak ik het besluit op, dat de zedelijke toestand van de bevolking er zeer treurig is. Het is, geloof ik, niet gewaagd te zeggen, dat een derde van de mannelijke bevolking opium schuift. Van de vrouwen heb ik het niet opgemerkt, ofschoon men mij verzekerde, dat ook van de zwakke sekse verscheidenen zich deze gewoonte hebben aangewend. En als ik dan tegenover deze en gene mijne verwondering te kennen gaf, hoe men nog aan het noodige voedsel kwam, antwoordde men: „dat gaat heel gemakkelijk hier. Als er geen eten is, gaan wij sago kloppen, en één boom levert genoeg aan een huisgezin voor eene maand. Rijst eten wij hier niet, want die is zeldzaam.” Toch hebben al de sagoboomen, die in ontelbare menigte bij Paloppo voorkomen hunne eigenaars, zoodat men niet zoo maar naar verkiezing een' sagoboom kan omhakken.

Levert de verkrijging van het dagelijksche voedsel geene bezwaren op, moeielijker is het om aan het noodige te komen, ten einde het opium machtig te kunnen worden. Meestal neemt men dan zijne toevlucht tot het spel, dat een ware hartstocht is bij de Loewoeërs. Bovendien is het spel een voorname bron van inkomsten voor den vorst,

want wordt er bij hem gespeeld, wat nog al eens het geval schijnt te zijn, dan is de kas of een gedeelte daarvan voor hem.

Ook diefstal, een onvermijdelijk gevolg van spel en opium schijnt te Paloppo veel voor te komen, naar hetgeen men mij mededeelde. Nagenoeg alle huizen zijn dan ook voorzien van eene planken deur, die 's avonds met een' houten bout van binnen gegrendeld wordt. Welk een verschil met de Toradja's, waar de huizen 's nachts even toegankelijk zijn als overdag!

De Loewoeër is door en door lui. Waar men hem ook ziet, voert hij nooit iets degelijks uit. Balie-kluiven, op de pasar slenteren, praatjes verkoopen tegen elkander, op de gitaar (*kétjaping*) tokkelen, en dergelijke zijn zijne geliefkoosde bezigheden. Met het grootste genoegen wandelt men den ganschen dag rond met een vrachtje *djongi*-vruchten, of met wat sirih, pisang en dergelijke; alles en alles ter waarde van een kwartje, om dat aan den man te brengen, waarbij het verkoopen der waren niet zoozeer hoofddoel is, als wel het verkoopen van praatjes, waartoe men door die bezigheid natuurlijk het meest in de gelegenheid is. Uitzondering hierop maakten enkele bedrijvige goud- en ijzersmeden, doch toen ik vroeg, wat voor landslieden zij waren, vernam ik, dat de eersten Wadjoreezen en de laatsten Bandjareezen waren, dus vreemdelingen.

Dezen dag kreeg ik ook bezoek van de twee bovenvermelde Arabieren, die als tusschenpersonen optraden. Ik deelde hun mede, dat het hoofddoel mijner komst was den Vost over de scholen te spreken, en hem tevens eenen pas te vragen om van Posso uit later eens door zijn land te kunnen trekken. De heeren begaven zich rechtstreeks naar den kroonprins, den Opoe Tjënning. Om 3 uur kwam de „staatssecretaris” mij de boodschap overbrengen,

dat de kroonprins zich den volgenden morgen naar den vorst zou begeven, ten einde te vragen, wanneer deze mij zou kunnen ontvangen. Van wege den datoe werden mij nog drie zakken rijst bezorgd, wegende te zamen $1\frac{1}{4}$ pikoel.

Tusschen het door mij bewoonde huis en de andere woningen was een open plek, waar vele jongelui tegen den avond voetbal speelden. De bal is van rotan gevlochten en heet *sepa*. (Mal. *sepak-raga*). Ik was verbaasd over de handigheid en vlugheid, waarmede men het speeltuig opsloeg, met de voetzool, met de wreef, met de voetholte, achteruit en vooruit schoppende, en wanneer de bal te ver uit den kring dreigde te vliegen, ving men hem met de omhooggetrokken teenen op, en kaatste hem zoo in den kring terug. Het gebeurde dikwijls vrij lang, eer het speeltuig den grond raakte.

23 December. Op eene wandeling door het dorp ontmoette ik Said Djin en Said Abdoellah de beide Arabieren, van wie ik reeds vroeger sprak. Zij zeiden mij thans geene gelegenheid te hebben lang met mij te praten, en gaven mij in overweging den aanbevelingsbrief, dien ik van den Gouverneur had medegebracht voor den Datoe aan hen ter bezorging te geven, opdat dit een prikkel te meer zou zijn voor den vorst om voortgang te maken. Ik deed dus zoo. Said Djin, die mij nog in den loop van den morgen bezocht, verklaarde mijne opdracht aan den kroonprins te hebben overgebracht. Toen hij mijne woorden, dat ik slechts twee gidsen verlangde om mij naar Posso te brengen, had medegedeeld, had de kroonprins geantwoord, dat hij hierin onmogelijk kon toestemmen, dat hij minstens 40 man geleide moest geven om tegenover den Gouverneur verantwoord te zijn. Hij had daarop iemand naar Djaladja gezonden om den broeder van Ambemáa te ontbieden, den man, die de Heeren Sarasin op

hunne reis door Midden-Celebes geleidde. Ik gaf daarop aan Said Djin in overweging, dat het beter zou zijn, als ik mij vast per prauw naar Djaladja begaf met eenen brief van den vorst, om dan daar aangekomen de noodige hulp te requireeren.

Ik bezocht ook de pasar, waarop de Loewoerees zoo trotsch is: eene ware caricatuur van de pasar's op andere plaatsen in Indië: een paar hutten, waarin wat garen en katoen werd verkocht, overigens schamele afdakjes, terwijl het meerendeel der verkoopers op matjes op den grond was gezeten; een armelijke boel, en armelijke hoopjes gambir en rijst, die te koop werden aangeboden! Alles wordt hier verhandeld met zoogenaamde *piti's*, koperen Chineesche duiten, met een vierkant gat in het midden. Overal elders op Midden-Celebes gebruikt men de zoogenaamde haantjes-duiten, die van Singapore over Palos worden ingevoerd. Ik zag dikwijls lieden met heele vrachten van deze *piti's* aan rotan geregen, over den schouder dragen.

Onderweg ontmoette ik vele lieden uit het binnenland. Hunne kleeding is als die van de bewoners van Posso. Alleen' dragen zij geen' hoofddoek, maar hebben een lang dun touw van rotan of van *soeka*-vezelen gedraaid om het hoofd gewonden. Het doel hiervan is, dat het lange haar, dat men als het ware opvouwt en insteekt, niet naar beneden valle. Om dezelfde reden dragen de vrouwen der Tonapoe en Tolampoe een' band om het hoofd; de vrouwen bij de overige stammen dragen den hoofddoek als band opgevouwen om het hoofd gebonden; dit kleedingstuk heet *tali*, dat niet anders kan beteekenen dan "touw".

De naam Toradja is wel is waar samengetrokken uit To-ri-adja, lieden van het binnenland, en zou als zoodanig een algemeene naam kunnen zijn voor alle stammen, die in het binnenland wonen, maar toch verstaat de Loewoerees

onder Toradja eenen bepaalden stam, en wel dien, welks eigenlijke naam Tosada is. Een andere bergstam, die ook dicht bij Paloppo woont, heet Torongkong (op de kaart aangegeven als de naam van eenen berg, terwijl men waarschijnlijk dat gebergte aanwijzende heeft bedoeld, dat daar de Torongkong wonen). Deze Torongkong nu worden nimmer met den naam Toradja aangeduid, evenmin als men dien naam gebruikt van de stammen van Centraal-Celebes. Dezen wijst men steeds aan met hunnen eigenlijken naam, en een collectieven naam, Toradja, voor alle in het binnenland wonende stammen heeft men niet. Toch is dunkt mij de gewoonte der Europeanen om alle stammen van Centraal-Celebes met den collectieven naam van Toradja aan te duiden, zeer aan te bevelen, al was het alleen maar om het verwarring stichtende woord „Alifoer” uit de wereld te helpen met betrekking tot Celebes. (1)

De Toradja's of Tosada's wonen voornamelijk ten westen van Paloppo. Volgens ingewonnen berichten moeten hunne eerste dorpen echter nog eene dagreis van Paloppo afliggen; den gordel dus, die alle Toradja-stammen van de kust scheidt moet men eerst doortrekken. De stam werd mij als zeer groot opgegeven, maar de grenzen van hun gebied zijn nog niet nauwkeurig te bepalen. Ten N. W. sluiten zij zich aan bij de Torongkong, terwijl hunne W. en Z. grenzen wel die van de rijken Eurekang en Wadjo zullen zijn. Ik ben hiertoe gekomen door eene opmerking van Dr. Adriani. Toen de Heeren Sarasin namelijk gepoogd hebben het Zuidelijke schiereiland van Celebes door te trekken, kwamen zij aan een dorp Kalosi genaamd,

(1) Als eene geringe bijdrage tot de beteekenis van het woord Dajak vermeld ik hier, dat de eenige Loewoerees, die een weinig Maleisch kende, het woord Toradja steeds vertaalde met *ora* (orang) daja.

waar hun den doortocht werd belet. (1) Nu beteekent *kalosi* "pinang", maar de Boeginees (en in Eurekang spreekt men Boegineesch) zegt *alosi*, terwijl het een kenmerk van het Sadasch is, om de *k* voor een woord te behouden, terwijl het Boegineesch die wegwerpt. Mijne woordenlijst van het Sadasch geeft ook voor "pinang" *kalosi*. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk, dat deze stam Tosada zijnen naam ontleend heeft aan de groote rivier Sadang, daar de Toradja's geene eindnasalen kennen.

Is dit waar, dan is de onderstelling der Heeren Sarasin, dat zij zouden zijn teruggehouden, om niet bekend te worden met de finesses van den slavenhandel, zeer gegrond, want uit het land der Tosada haalt men tal van individuen voor de slavenmarkt, die meestal naar de Westkust worden geëxpedieerd, doch ongetwijfeld ook van Paloppo worden uitgevoerd. Eens vertelde mij een Wotoesch kabosenja dat de Tosada's hunne kinderen steeds aan een touw vastbinden, wanneer deze kleinen op den grond spelen, het einde van welk touw door iemand in huis wordt vastgehouden. Men doet dit om te voorkomen, dat de kinderen plotseling worden weggekaapt door eenen of anderen Loewoeschen "edelman".

Ongevraagd vertelde Said Abdoellah mij, dat vroeger een anakaroeng (prins van mindere afkomst), wanneer hij geld noodig had om zijne schuld te betalen of om opium te koopen, eenvoudig met eenige makkers de Tosada's in een hunner rijsttuinen overvielen, en met enkele tot slaven gemaakte lieden terugkeerden. "Dit gebeurt thans niet meer", voegde de Arabier er aan toe, "want hieraan is

(1) Reiseberichte aus Celebes von P. und F. Sarasin. V. Versuch einer Durchquerung der Südlichen Halbinsel vom Golf von Mandar nach den Golf von Boni. Zeitschrift d. Gesellschaft f. Erdkunde zu Berlin. Band XXXI (1896), blz. 18 van den overdruk.

door mijnen oom (Said Ali Saffi) een einde gemaakt. Hij zeide: ieder die nog slaven maakt, verklaar ik den oorlog, en uit vrees voor dezen zeer invloedrijken man, durft men het niet meer doen. Om die reden zijn de Tosada's Said Ali Saffi zeer dankbaar, en vertrouwen hem geheel, zoodat zij hem in den huidige oorlog, dien de Tosada's met de lieden van Sidenreng voeren, gevraagd hebben, hen in dien krijg aan te voeren. Eene maand geleden wilde Said Ali Saffi naar Paloppo terugkeeren, daar hij reeds twee maanden in het binnenland had doorgebracht; doch de Tosada's zeiden: indien gij heengaat, vechten wij niet meer, zoodat Said Ali bleef."

Nu moge Said Ali's gedrag tegenover de Tosada's niet zóó menschlievend zijn, als mij door zijnen neef werd voorgesteld, zooveel is toch zeker, dat er meer Toradja's gestolen worden door de lieden van den Westkant dan door de Loewoereezen. De aanleiding tot de toenmaals gevoerden oorlog was ook, dat eene troep lieden van Sidenreng een dorp der Tosada's had overvallen en de bewoners daarvan, voor zoover zij nog leefden, als slaven hadden weggevoerd.

Maar de Loewoeër behoeft niet tot zulke gewelddadige middelen over te gaan, daar hij de Toradja's gemakkelijker tot slaaf kan maken, namelijk door het spel. Hiertoe schijnen zij gemakkelijk over te halen. Trouwens te Posso hebben wij het ook ervaren, dat er niet vele woorden toe noodig zijn om de daar wonende stammen aan het dobbelen te krijgen. Heeft nu een Toradja met spelen schuld gemaakt, en kan hij die niet voldoen (vanwaar zou hij geld krijgen!) dan moet hij met zijn lichaam betalen, of met een zijner bloedverwanten. De prins, dien ik later als geleider naar Posso medekreeg, had onder zijne slaven drie Toradja's. Een was slaaf (eigenlijk pandeling) geworden

om eene speelschuld van 6 rijksdaalders; een ander (een kind) had als betaalmiddel voor de schuld van een ander gediend; van den derde kon ik de oorzaak zijner slavernij niet te weten komen.

Naar hetgeen men mij mededeelde, wonen de Tosada's in dorpen bijeen, en die dorpen moeten volgens opgave grooter zijn dan die der Tolage's en Topebato's. Het grootste gedeelte van het jaar wonen zij echter even als de andere Toradja-stammen in hunne tuinen. Behalve rijst planten de Tosada's ook veel koffie aan; als schaduwboomen gebruiken zij *kémiri*, „zoodat zij op twee wijzen voordeel hebben”.

Donderdag 24 December. Terwijl ik mij met eenig schrijfwerk bezig hield, kwam een zendeling van den kroonprins, die mij mededeelde, dat eene flinke groote prauw voor mij in gereedheid was gebracht, die mij niet naar Boeraoe, doch wat verder naar Wotoe zou brengen, omdat in deze oorlogstijden Boeraoe nagenoeg geheel van menschen was ontbloot, en mijne geleiders dus uit Wotoe zouden worden gerequireerd; dat voorts bericht was ontvangen, dat Ambemáa, die indertijd de Heeren Sarasin had begeleid, naar Oesoe was getrokken om vandaar uit den oorlog in het binnenland te leiden, waarom de Datoe zijnen neef Opoe Toabeng had aangewezen als mijn geleider; dat de vorst te ziek was om mij te ontvangen, maar dat de kroonprins nu den volgenden dag ter audientie zou recipieeren.

In den loop van den dag kreeg ik ook bezoek van den Opoe Pabitjara, wij zouden zeggen: den minister van Buitenlandsche zaken. Hij is het, die steeds naar buitenlandsche vorsten wordt gezonden, om uit naam van den Datoe over eene of andere aangelegenheid te spreken. Van Makassar af had ik de reis met hem gemaakt op de boot; hij was toen op den terugweg naar zijn land van

eene zending naar den vorst van Sidenreng. Aan boord had ik mij kunnen overtuigen, dat deze Opoe een verstokt opiumschiiver is. Met hem kwam een man van ongeveer 30 jarigen leeftijd met een gezond en gunstig uiterlijk. Deze werd mij voorgesteld als Opoe Toabeng, neef van den Datoe, en mijn aangewezen geleider naar Posso. Het gesprek, dat steeds in het Boegineesch werd gevoerd, waarbij ik mijnen tolk moest gebruiken, liep over onbeduidende zaken, tot dat het over de taal kwam te spreken, en ik mijn verlangen te kennen gaf gegevens te verzamelen van de taal te Wotoe, gelijk ik hiermede ook bezig was van de taal der Tosada's. (1) Opoe Toabeng sprak toen enkele zinnen in het Wotoesch, waarna hij ook enkele voorbeelden gaf van de taal der boven Wotoe wonende Tolampoe's. Groot was mijne verwondering te hooren, dat deze laatste taal zuiver Possosch was, en vernemende dat Toabeng haar geheel machtig was, onderhield ik mij voortaan met hem in die taal, wat mij een groot voordeel gaf. De man was zoo in zijn schik, dat hij rechtstreeks met mij kon praten, dat hij zich aanstonds tot mijnen vriend verklaarde, en verzekerde, dat hij gedurende onze reis goed voor mij zou zorgen. Toen het bekend werd, dat ik „de taal der Tolampoe” kende, bleek mij, dat meerdere Loewoereezen te Paloppo haar spreken.

Langen tijd, nadat ik de lamp reeds had opgestoken, zat ik nog met hem te praten, en werd door hem met vele bijzonderheden omtrent Loewoe bekend, welke ik hieronder mededeel.

(1) De meeste Tosada's, die te Paloppo komen, kennen Boegineesch. Aanvankelijk trachtte ik hunne taal te leeren kennen met behulp van mijnen tolk. Toen ik mij rechtstreeks met Opoe Toabeng in het Possosch kon onderhouden, ging het veel gemakkelijker, te meer nog daar deze Opoe zelf een weinig van het Sada'sch kende.

De naam van het land, waarvan Paloppo de hoofdplaats is, is Loe; de Tosada's en andere bergstammen, zooals ook de Topebato en Tolage, noemen het: Loewoe. Loehoe hoorde ik nergens gebruiken; eene enkele maal meende ik Loeë te vernemen, maar Loehoe nimmer. Trouwens de *h* is eene vreemde letter in het Boegineesch. De meeste woorden, waarin zij voorkomt zijn van Arabischen oorsprong, en terwijl de Boegineesche letterteekens aan het Sanskrit zijn ontleend, is het letterteeken voor de *h* (◌◌) Arabisch. Apriori zou het dus vreemd zijn, dat zulk een oude naam als Loe of Loewoe eene vreemde letter als de *h* zou hebben geaccepteerd. Omtrent de beteekenis van dezen naam kon niemand mij inlichten.

Paloppo wordt in het Woordenboek van Dr. Matthes opgegeven te zijn de naam van eenen boom, de *Muraya Sumatrana* Roxb., maar aan dezen boom schijnt het dorp zijnen naam niet te hebben ontleend. Althans volgens mijnen berichtgever is *paloppo* een oud-Boegineesch woord voor *tawē*, dat het appliceren van eenig geneesmiddel op een ziek lichaamsdeel beteekent, voornamelijk door het kauwen van eenige ingrediënten, welke op de pijnlijke plaats worden gespuwd. De legende, die aan de naamgeving van Paloppo moet verbonden zijn, was niet meer bekend.

Wanneer gezegd wordt, dat Paloppo de hoofdplaats is van het rijk Loewoe, heeft men dit alleen in dezen zin te verstaan, dat er de Datoe, de opperheer, woont. De andere langs het strand en in het binnenland gelegen dorpen hebben hunne eigen hoofden, de een machtiger dan de ander, zoodat die dorpen alle kleine staatjes vormen, die elkaar menigmaal beoorlogen, terwijl die hoofden in hun eigen gebied alle macht in handen hebben. Dezelfde toestand dus nog als in Posso. Geeft de Datoe omtrent een en ander zijnen uitdrukkelijken wil te kennen, dan wordt

die opgevolgd, maar meestal bemoeit hij zich ganschelijk niet met de aangelegenheden van die staatjes (dorpen). Alleen voor zaken van algemeen belang (oorlog) worden de hoofden bijeengeroepen om te beraadslagen. Loewoe is dus wat staatkundige samenstelling aangaat te vergelijken met het Duitsche rijk. (Het rijk van Todjo zit op dezelfde wijze in elkaar, en deze samenstelling is zeker de oorspronkelijke geweest van alle rijken in Indië).

De opperheerschappij van den Datoe van Loewoe over de Toradja-stammen in Midden-Celebes moet reeds eeuwen oud zijn.

De Possoërs zelve verhalen hiervan het volgende: In den ouden tijd hadden de Toradja's van Midden-Celebes, toen de stammen nog vereenigd om het Meer woonden, eenen vorst (datoe) die aan het Meer woonde, in dat gedeelte, dat men met Dongi aanduidt, gelegen aan de N.O. punt van het Meer. De naam zijner residentie was Pamona. Van dezen wordt verteld, dat hij dagelijks de hersens van *kosa*-visschen als toespijs gebruikte bij zijne rijst. Nu is de *kosa* een vischje van hoogstens een span lengte, terwijl hij niet zooveel in het Meer voorkomt als de *bó*. Met deze mededeeling wil men te kennen geven, dat de oevers van het Meer zeer bevolkt waren, en dat de lieden dagelijks zooveel visch aanbrachten, dat de Datoe de visch zelf niet at, doch genoeg had aan het lekkerste er van, de hersens. Dit stak de Loewoereezen, (hier de Wotoeërs) die kwamen, en Pamona verwoestten, en het huisraad van den Datoe als rijkssieraden medenamen. Wotoe werd op zijne beurt door Paloppo overwonnen, zoodat de Toradja-stammen nu den Datoe van Loewoe als heer erkennen. Dat deze vorst de rijkssieraden der voorvaders in bezit heeft is voor de Toradja's reden genoeg, die opperheerschappij te blijven erkennen. Van die rijks-

sieraden kreeg de makole van Lamoesa een baadje en eene streng garen ter bewaring, omdat hij de tusschenpersoon is tusschen de Toradja's en den Datoe. Toen ik tijdens mijn verblijf aan het Meer dezen makole verzocht mij de rijkssieraden te laten zien, schrok hij zeggende, dat het zeer *kapali* (verboden) was de foeja, waarin die kostbare stukken geborgen waren te openen, daar alsdan de grond ongetwijfeld zou splijten en hen allen verslinden. Verder wordt gezegd, dat de vorst van Todjo eene speer en eene vlag in bewaring heeft, en die van Parigi een' lepel van kokosdop en een' drinknap van dito uit het voorvaderlijk huishouden bezit, zoodat ook dezen beiden vorsten zekere eer werd gegeven en men hen „heer” noemde. De band, die de Toradja's met den laatsten vorst verbond, was door onrechtmatige handelingen van dezen in den laatsten tijd veel verslapt, en sedert de genoemde rijkssieraden in eenen brand ter hoofdplaats in den aanvang van het vorige jaar vernietigd zijn, zal de vorst van dat land zeker nooit meer zijnen invloed van vroeger terugkrijgen.

In Loewoe en te Wotoe nu vertelt men het volgende: Toen de Towotoe's en Tolampoe's de Toradja-stammen aan het Meer hadden onderworpen (de Tolampoe's schijnen zich dus het eerst van de anderen te hebben afgescheiden) trad Sawerigading op, (1) en veroverde al het land, dat te zien is; ook de Towotoe's, zoodat de onderworpingen van Wotoe, onderworpingen van Sawerigading en zijne opvolgers de datoë's van Paloppo werden. En aangezien Sawerigading een held is uit het zeer, zeer oude Lagaligo gedicht (of liever gedichten) zou men hieruit moeten op-

(1) Een kort verhaal van Sawerigading's geboorte en lotgevallen is te vinden in: „Boegineesche en Makassaarsche legenden door Dr. B. F. Matthes”. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N I. 4e Vlgr. X, blz. 3 van den overdruk.

maken, dat de heerschappij van Loewoe over de Toradja-stammen zeer oud is.

De Tolampoe's die zich, gelijk ik reeds opmerkte, het eerst hebben losgemaakt van den algemeenen stam, en die het langst onder Loewoeschen invloed zijn geweest, houden de eer aan zich, en vertellen dat Lasaeo, de Toradjasche op aarde neergedaalde god, (1) vijf zonen heeft gehad, terwijl de legende spreekt van eenen zoon. De oudste zoon was Sawerigading, de tweede werd datoe te Wotoe, de derde te Todjo, de vierde te Parigi en de vijfde te Sigi. Wegens hunne afstamming dus van den god Lasaeo zijn de Toradja's gehoorzaamheid {schuldig aan deze vijf vorsten. Dit verhaal is geheel fantasie, daar het in strijd is met de legende van Lasaeo zooals deze algemeen verteld wordt, en omdat het in weerspraak is met de werkelijkheid, die wij nu zien. Wanneer de belasting door de Toradja's om de negen (anderen zeggen veertien) jaar wordt opgebracht, bestaande in was, foeja, rijst, een slaaf en andere zaken, wordt deze gebracht naar Wotoe, en de lieden van Wotoe brengen deze belasting naar den Datoe te Paloppo. De Toradja's van Midden-Celebes komen nooit verder dan Wotoe. Die van het strand brengen hunne belasting naar Tamoengkoe, eene plaats op $\frac{2}{3}$ van den afstand van het strand naar het Meer gelegen; vandaar gaat zij naar Lamoesa, en de makole van Lamoesa zorgt, dat zij te Wotoe komt. Vandaar dan ook, dat eertijds een der hoofden van Wotoe steeds kwam als zendeling van den Datoe van Paloppo. Vóór een jaar of tien (misschien iets langer) echter overwonnen de lieden van Djaladja die van Wotoe, zoodat de oude rechten van de laatsten op de eersten overgingen, en het hoofd van Djaladja (tegenwoordig Ambemáa) telkenmale als zendeling van den Datoe aan het

(1) Zie „Mededeelingen” XXXVIII (1894) blz. 342.

Meer komt. Toch is de weg naar Wotoe en niet die naar Boeraoe, waaraan Djaladja ligt, de hoofdweg gebleven.

Voor zoover mij bekend, is er slechts een dorp der Toradja's, dat het „heerschap” van Loewoe niet erkent, en dat is Mokoepa, eene sterk gelegen plaats 5 à 6 uur loopens ten Zuiden van Tomasa gelegen. Toen ik den tegenwoordigen kabosenja van die plaats, Tamaka-djawa, eens vroeg, hoe dit zoo kwam, deed hij mij het volgende verhaal: „In den ouden tijd gingen eenige slaven van Mokoepa naar Loewoe om sago te kloppen. Zij bleven daar, huwden en vermenigvuldigden zich, zoodat hun aantal binnenkort tot 70 was gestegen. Toen het nu weer de tijd was om de verschuldigde schatting op te brengen, ging de kabosenja die naar den Datoe brengen, namelijk een slaaf, was, foeja en rijst. Bij den Datoe van Loewoe gekomen, zeide deze tot den kabosenja: „Gij zijt door uwen rijkdom aan slaven zelf „heer”, waarom zoudt gij mij nog als heer erkennen?” Omdat dus de Datoe zelf het palilischap van Mokoepa niet heeft gewild, erkent men hem daar ook niet meer als „heer”. Ik zal nauwelijks behoeven op te merken, dat dit verhaal zeer onwaarschijnlijk is.

De tegenwoordige Datoe van Loewoe heet Iskandar Aroe Larompong en kwam in 1883 aan de regeering. In het meermalen genoemd verslag van den Heer van Braam Morris lezen wij, dat de zoon der vorige vorstin, die na haren dood Matinrowe ri Těmaloeleoe genaamd werd, door het Gouvernement bestemd was tot opvolger, doch dat deze afstand deed van de regeering ten behoeve van zijnen oom, den tegenwoordigen vorst. Dit behoeft dien kroonprins, den tegenwoordigen Opoe Patoenroe, niet als bijzondere verdienste te worden toegerekend, daar een jonger lid van eene vorstelijke familie nimmer de regeering zal

aanvaardden, wanneer er nog een ouder familielid is. Dit zelfde was kortelings het geval in Parigi, waar de overleden radja werd opgevolgd door zijnen broeder. Toen het Gouvernement dezen man om zijne schelmenstreken niet wilde erkennen, en den zoon van den overleden radja tot vorst wilde verheffen, weigerde deze volstandig, „omdat het niet behoorlijk was, dat hij vorst zou zijn, zoolang zijn oom nog leefde.”

Van de Arabieren Said Djin en Said Abdoellah vernam ik, dat de tegenwoordige Datoe niet als andere Boeginee-sche vorsten inhalig is, doch zich vergenoegt met eene vaste belasting op de handelswaren, en voorts de inkomsten geniet van eenen koffietuin, die zijn eigendom is. Toch staan aan eenen vorst als den Datoe velerlei middelen ten dienste om zijn inkomen te vermeerderen, zooals het dobbelspel, slavenhandel en dergelijke. Zoo ook gaf hij eens om eene schuld aan Said Ali Saffi af te doen dezen man het recht van ieder, die eenen pas kwam vragen een rijksdaalder belasting te heffen. Het Gouvernement maakte hieraan onmiddellijk een eind. Dat de Datoe zich niet veel met regeeringszaken bemoeit, wordt getuigd door ieder, die met de Loewoesche aangelegenheden bekend is.

Zij, die de aangelegenheden des rijks regelen zijn de opoe's. (1) In Loewoe heeft men vier opoe's. De eerste is Opoe Patoenroe, van wien ik boven reeds sprak, de kroonprins, ook wel Opoe Tjënning genoemd, de gewilde, de begeerde (van *tjënning*, zoet, aangenaam). Deze is om zijne verhouding tot den vorst de voornaamste in het rijk na den Datoe. Voorts heeft men den Opoe Balirante, die in waardigheid op den voorgaande schijnt te volgen, en

(1) Vergel. Matthes, Woordenb. i. v. *ôpoe* 1°. (pag. 790) waar men belangrijke mededeelingen vindt omtrent personen die den titel *ôpoe* in *Lôewôe* dragen. *Red.*

wiens werkzaamheden die van Rijksbestierder zijn. De derde Opoe is tegenwoordig eene vrouw, en heeft den titel van Opoe Tomalompoe, d. i. de Opoe, die voor de bewoners van het land zorgt. Alle zaken, die een burger van het land tot den vorst heeft te brengen, worden eerst aan de Opoe tomalompoe voorgedragen. Hare betrekking komt dus overeen met die van den Opoe tomarilaläng in andere Boegineesche rijken, zooveel als minister van Binnenlandsche zaken. Dit geldt echter alleen voor de Loewoeërs zelve, aangezien de aangelegenheden der Toradja's voor den Opoe Balirante worden gebracht. Ten slotte heeft men nog den Opoe Pabitjara „de mond van den vorst”, van wien boven reeds sprake was, en die de belangen van den vorst behartigt aan de buitenlandsche hoven. De tegenwoordige functionaris schijnt wel de minste onder de broeders te zijn, althans ik zag hem niet met zooveel eerbied behandelen als de andere Opoe's. Ook zag ik hem het meest zich onder het volk bewegen. Deze vier waardigheidsbekleeders vormen den Hadat, of ministerraad, het hoogste staatslichaam in het rijk van Loewoe. (1)

Wij hadden dus reeds gelegenheid op te merken, dat niemand zich rechtstreeks tot den Datoe wendt met eenige zaak. Verreweg het grootste deel der Loewoeërs heeft zijnen vorst nimmer gezien. Het geloof bestaat bij hen, dat zoo zij den vorst zien hun buik zal opzwellen en zij op het oogenblik zelf sterven zullen. Hoe verder van de hoofdplaats verwijderd, hoe sterker dit geloof bij de menschen leeft. Ook de Toradja's van Midden-Celebes hebben de vaste overtuiging dat zij spoedig zullen sterven, als zij

(1) Van de overige staatsdienaren, die nog in groot aantal voorkomen, spreek ik niet, daar ik niet met hen in aanraking kwam. Hunne titels en functies vindt men opgegeven in het rapport van den Heer Van Braam Morris blz. 517 en verv.

den Datoe hebben gezien. Een typisch verhaal deed men mij hiervan te Tomasa: De vader van den tegenwoordigen kabosenja van Kandoendoe vormde het plan, om wat het ook kostte den Datoe te gaan zien, „want”, zeide hij, „wij spreken nu wel altijd van onzen heer te Paloppo, maar het is toch te gek, dat wij hem nog nimmer hebben gezien”. Slechts van eenen slaaf vergezeld ging hij naar Loewoe, en bereikte werkelijk het paleis van den Datoe. Zonder zich te laten aandienen ging hij binnen en toen de Datoe zijne verwondering hierover te kennen gaf, vertelde hij, wie hij was, en dat hij het verlangen zijns harten niet had kunnen weerstaan om zijnen heer, aan wien hij geregeld belasting opbracht, te gaan zien. De Datoe vond dit geval zóó aardig, dat hij den kabosenja met geschenken overlaadde. Niet lang nadat deze in zijn land was teruggekeerd stierf hij echter en op denzelfden dag stierf ook de slaaf, dien hij had medegenomen.

25 December. Kerstmis. Ik vertegenwoordigde èn de gemeente èn den voorganger in mijzelven. Ik verplaatste mij in mijne gedachten naar de kleine gemeente te Posso, en genoot onwillekeurig mede van de heilige vreugde, die elders werd gesmaakt, en die ook leefde in mijn hart.

Aangaande de audientie ten hove, die van daag zou plaats hebben, was mij eerst medegedeeld, dat ik mij om 4 uur daartoe gereed moest houden. Heden morgen werd mij bericht, dat zij vervroegd was tot 1 uur, doch het werd 2 voordat mij de boodschap werd gebracht, dat alles tot mijne ontvangst gereed was. Op het laatste moment was de kroonprins, Opoe Patoenroe, ziek geworden, zoodat ik ontvangen zou worden door den Opoe Balirante (z.v.a. Rijksbestierder) en den oudsten zoon des vorsten. Ik had mij in lange jas gestoken, en stapte zoo vergezeld van mijnen tolk en de beide behulpzame Arabieren, en vooraf-

gegaan door den opperhofceremoniemeester, die zijnen hoofddoek in den vorm van eenen mijter op het hoofd had gezet, naar het paleis van den vorst.

Op de hoogte van den pasar buiten het dorp gekomen, bereikten wij het eerst een' aarden wal van $\pm 1\frac{1}{2}$ M. hoogte, waardoor ons de ingang werd verleend door eene poort met een huisje daar boven, waarbij een hoofdman, *pangoeloe-djowa* geheeten met eenige handlangers wacht hielden. Deze poort (*taboe-taboewang*) was op gelijke wijze ingericht als de poorten der Possosche bentengs, behalve dat bij de laatste de deuren hangen, en de *taboe-taboewang* voorzien is van deuren, die om twee houten pennen, van boven en van onderen, draaien. Van hier voerde een breede met gras begroeide weg over het terrein binnen den wal. Vóór mij uit, rechts, zag ik de moskee, een aardig, net, niet groot gebouw, keurig bepleisterd en gewit. Men beweerde, dat deze moskee gebouwd is in den tijd van de invoering van den Islam in Loewoe. Links had ik een met eene zwakke heining omringd terrein, waarop het huis van den vorst, en daarnaast kleiner de woning van den Opoe Patoenroe, stonden. Verderop waren nog andere huizen van de koninklijke familie gebouwd.

Van het huis van den Datoe valt niets anders te zeggen, dan dat het in Boegineesch trant is gebouwd. Alleen een kenner der Boegineesche zeden en gewoonten zou dadelijk de kenteeken opmerken, die het „paleis” van gewone woningen onderscheiden, behalve de grootte van het gebouw, die een ieder aanstonds opvalt. Dr. B. F. Matthes gaf de onderscheidingsteekenen van eene vorstelijke woning op in zijne verhandeling „Over de Ada's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen. (Verslagen en Mededeelingen der koninklijke Academie van Wetenschappen Afd. Letterkunde 3^e Reeks deel II, blz. 141-144).

Men beweerde, dat dit gebouw zoo oud is, dat het niet meer bekend is, welke datoe het heeft opgericht. Het zal wel met dit huis zijn gegaan als met de parapluie, die het eene jaar nieuw overtrokken werd, het tweede van nieuwe baleinen werd voorzien, en in het derde een nieuwen stok kreeg, zoodat het regenscherm gedurende drie geslachten dienst deed. De gewaande of echte ouderdom van moskee en paleis, moet deze gebouwen in waarde doen rijzen in de oogen der Loewoeërs.

Eene lange overdekte trap van planken voerde mij naar boven, en bracht mij in een ruim vertrek (de ontvangzaal), dat ongeveer de helft van de oppervlakte van het geheele huis beslaat. De vloer van niboeng-latten was met rotan matten bedekt. De wanden van dit vertrek waren niet van planken of van sagobladeren zooals het geval is bij de gewone Boegineesche huizen, doch van dunne niboeng-latten, kruiselings in de posten gevat, zoodat zij eene menigte open ruitjes vormden, die het gezicht over den ganschen omtrek vrij lieten. Tegen den achterwand van de ontvangzaal ontwaarde ik twee voorwerpen, die ik wel dadelijk als imitatie-kanonnen herkende, doch wier voorkomen mij ten hoogste verbaasde. Stel u voor een dunne gaspijp, en een houten koker van circa 3 M. lengte, ieder op eene schaaftank gebonden, en gij ziet in uwe verbeelding, wat ik in werkelijkheid aanschouwde. De namen dezer buitenmodel schiettuigjen zijn: *sapoli-poewe* (1) (= de omheining van het land) en *gogo*; een derde dergelijk kanon bevindt zich in het interieur van het paleis en draagt den naam van *Deng mangemba*. Deze kanonnen

(1) Dr. B. F. Matthes teekent in zijn Boeg. woordenboek op onder *sappo*: „*Sappo lipoeve*, lett. de omheining van een land, wordt in de Lagaligo gedichten gebezigd, om geweren aan te duiden, als dienende tot verdediging en dus als het ware tot omheining des lands. Misschien is in de Lagaligo wel sprake van deze *gaukung*.

zijn *gaukang's*, rijkssieraden, en hunne aanwezigheid belet iederen vijand Paloppo in te nemen.

Het dak van het paleis was niet aan het oog onttrokken door eene zoldering, doch een klein gedeelte had men voorzien van eenen vuilen katoenen hemel, de plek, waar gewoonlijk de vorst zit. Thans stonden daar een paar tafels met wit katoen overdekt, en daar omheen enkele stoelen, allen van den Arabier geleende zaken, welke dan ook onmiddellijk na afloop der audiëntie naar diens woning werden teruggebracht. Onder tal van glinsterende oogen, wier bezitsters zich achter het beschot, dat de ontvangzaal van de private vertrekken van den vorst scheidde, hadden verborgen, en onder een eens zoo'n groot aantal oogen van mannen, die op den grond waren gehurkt, trad ik de vorstelijke woning binnen, en begaf mij langs een smal pad door het midden der vergaderden naar de tafel met de stoelen, waar ik ontvangen werd door den Opoe Bali-rante, een dikken goedig uitzienden man met een enorm leelijken mond. Zijne kleeding bestond uit eene met goud gestikte Boegineesche broek; het bovenlijf was gedekt met een zwart satijnen (of zijden?) baadje, een fraaie veelkleurige van zijde gevlochten krisband was om zijn middel gewikkeld, waarin de kris, welks handvat van fraai gepolijst hout vervaardigd, en welks scheede met plaatgoud belegd was. Het fraaiste zijner kleeding was echter een geel satijnen slendang met eenen van rose zijde geborduurd rand; langs dien rand was op bepaalde afstanden het woord Allah in Arabische letters gewerkt. Een mutsje van paardenhaar gevlochten (*songko*) dekte zijn hoofd. Op gelijke wijze, maar minder prachtig waren de andere aanwezige aanzienlijken gekleed, als de oudste zoon van den vorst, de Aroe Tjenrana, die de Heeren Sarasin door het Z. O. schiereiland van Celebes geleidde, en daarvan nog

veel wist te verhalen, de Opoe Pabitjara, de Sjahbandar en meer anderen. Nadat ik allen eene hand had gegeven, namen wij plaats.

Rondom ons groepje zat eene groote menigte mannen gehurkt op de matten. Bij zulk eene audiëntie moeten vele adatvoorschriften in acht worden genomen. Mijne aandacht was echter te veel bepaald bij de bespreking van de belangen van Posso, dan dat ik alles zou hebben opgemerkt. Dit viel mij aanstonds op, dat velen der aanwezigen in plaats van den hoofddoek een mutsje op hadden, en verscheidene anakaroeng's (prinsen van minderen rang), die ik gewoonlijk met een baadje aan zag, ditmaal met ontbloot bovenlijf de vergadering bijwoonden. Overigens kan men de voorschriften, die bij eene koninklijke audiëntie moeten worden in acht genomen lezen in de boven reeds aangehaalde verhandeling over de Ada's van Dr. B. F. Matthes.

Meer dan twee uren lang sprak ik over de belangen vnn de zending te Posso, doch aangezien dit gesprek niets afdoet tot het verhaal mijner reis, laat ik dit hier achterwege. Gedurende eene pauze in de besprekingen werden onder leiding van den opperhofceremoniemeester tal van bakjes, waarop allerlei gebak lag, hoofdzakelijk van djagongmeel met zwarte en witte suiker gemaakt, op de tafel geplaatst. Nadat ik een paar stukjes, die halverwege in de keel bleven plakken, met een kopje koffie had genuttigd, werden de bakjes wederom weggenomen en der op den vloer verzamelde menigte voorgezet.

De Opoe Balirante was zeer hartelijk in zijn spreken, en verklaarde zich meer dan eens als een vriend der Hollanders. Tevreden over de genoten ontvangst keerde ik huiswaarts, begeleid door eene menigte volks, waarvan enkelen nog tot in den avond bij mij bleven praten. Daar ik nog in eene kleine zaak op de beslissing van den Vorst

moest wachten, moest ik mijn plan om dezen dag reeds te vertrekken, opgeven, en stelde de afvaart vast op morgen avond.

26 December. Deze dag ging voorbij met het schrijven van enkele brieven, die de boot op hare terugreis naar Makassar zou medenemen; de goederen, die ik op de voetreis niet noodig zou hebben, werden in den koffer gepakt, welken de tolk, die mij slechts tot Paloppo vergezelde naar Makassar zou brengen; kleinigheden, die wij meenden nog noodig te zullen hebben werden bij den Arabier ingekocht, en om 5 uur was alles gereed om te worden ingescheept. Eene groote en in haar soort fraaie vlerkprauw werd op de rivier zoo na mogelijk bij onze woning gebracht, waarna allen en alles aan boord gingen onder eene hevige stortbui, wat de verwisseling van het ruime huis met het nauwe en benauwde interieur van de prauw nog onaangenamer maakte.

Voor dat ik aan boord ging, had ik nog eene lastige zaak te beslissen. Een mijner Makassaarsche koeli's was reeds ongesteld, toen hij zich te Makassar aan boord begaf. Hij had hiervan niets gezegd, doch nauwelijks te Paloppo aangekomen, werd hij zwaar ziek. Ik kon niet met zekerheid bepalen wat hem mankeerde, daar de verschijnselen zeer uiteenliepen, zoodat ik alleen symptomatisch te werk kon gaan. Mijn stellig plan was hem met de keerende boot naar zijn vaderland terug te zenden, maar toen hij wat opknapte, smeekte hij mede te mogen gaan, en aangezien ik zijne ziekte niet ernstig inzag, en het nog ettelijke dagen zou duren aler wij op marsch zouden gaan, stemde ik er in toe, dat hij ons zou volgen.

Zoodra de goederen en wij allen aan boord waren, voeren wij de door den vloed vrij groot geworden rivier af en ankerden in de baai van Paloppo. Men durfde bij nacht

niet varen, en naderhand nog had ik gelegenheid te over om op te merken, dat de Loewoerees zeer bang is op zee.

27 December. Om drie uur in den morgen, toen de maan was opgekomen, werd het anker gelicht, en voeren wij met den landwind van Paloppo weg. Toen ik bij het aanbreken van den dag uit mijn hokje was gekropen, en mij boven op het dek daarvan had neergezet, voeren wij met eene zachte koelte langs de Noordkust van de Golf van Bone. De geheele kust van Loewoe tot voorbij Oesoe bestaat uit eene strook laag land. „Deze vlakten zijn van alluviale vorming en raken bij vloed onder water. De bodem, vooral in de onmiddellijke nabijheid der zee is week en voor het meerendeel moerassig”. (1) Op de kaart van Stemfoort staat de kust geteekend als eene effen gebogen lijn. Tusschen Paloppo en Wotoe merkte ik echter drie landpunten op, die zich vrij ver in zee uitstrekken, en zodoende drie baaien vormen, waar de kust ook nog menige kromming maakt.

Een eindweegs achter deze strook laagland loopt eene bergketen ongeveer van West naar Oost. Deze keten gaat uit van het hooge gebergte ten Noorden van Paloppo, welks hoogste top Boentoe-pinang genoemd wordt. Het hiervan uitgaande kustgebergte loopt langzaam af met twee niet hooge toppen in het midden; de hoogste heet Saloewoelo, waarop een dorp moet liggen, de lagere heet Samaramboe. Ten Oosten sluit deze keten zich aan het veel hoogere Tamboke-gebergte, dat ongeveer in het midden tusschen Paloppo en Oesoe ligt.

Wij voeren in den morgen met N. O. wind en toen ik vernam dat tegen den middag de wind Z. O. zou worden, en men nu al te krap aanhield, gaf ik den schipper den raad wat naar zee uit te houden, ten einde meer van den

(1) Rapport van den Heer van Braam Morris blz. 501.

N. O. wind te kunnen profiteeren, en in den middag niet weer te sukkelen met den Z. O. wind. Naar zee houden! daartegen verzetten zich alle aanwezige Loewoeërs: er moest eens een storm opkomen en hen geheel wegslaan!

Wij voeren onder den vlag van den kroonprins: een groote langwerpig vierkante zwartelap katoen, waarop allerlei witte Boegineesche en Arabische letters en onbegrijpelijke figuren. Dit zwarte vlak was omgeven door eenen breeden rand van rood katoen. Daar een paar andere prauwen ons achterop kwamen, vroeg ik of het geoorloofd was dat zij ons voorbijvoeren, nu wij de vlag van den kroonprins achterop hadden. Men antwoordde dat de adat dit niet verbood.

Eene gewoonte der Loewoereezen, die ik reeds spoedig had opgemerkt, is, dat zij een gat in den dag slapen. Ook Toabeng kwam niet vóór 9 uur boven het dak der „kajuit”. Opoe Toabeng was zeer spraakzaam. Hij informeerde naar de verhouding tusschen de Koningin van Holland, die van Engeland en den Sultan van Turkije, bewerende, dat de laatste de machtigste was van alle monarchen. Hij openbaarde eene kennis te bezitten van verschillende toestanden, die ik niet achter dezen Loewoerees zou gezocht hebben. Verscheidene malen begon hij het gesprek over God, en vroeg mij eens de verklaring van eene uitspraak, die hij van eenen hadji had vernomen: „God is verre en toch nabij.” Bij een dier gesprekken vertelde Toabeng mij, dat de Loewoerees onder *malaeka* (in het Arabisch „engel”) lagere dienaars van God verstaat, welke macht hebben over de zon, de maan en de sterren en over dag en nacht. De zon wordt door 40 van deze *malaeka* voortgetrokken, de maan door zeven.

Er was eene pauze in het gesprek. Toabeng maakte zijn sirihpruimpje, en toen hij dit genuttigd had, en de

tanden met den tabakspruim had schoongewreven, hernam hij: „Hoevele malen zijt gij aan het Meer geweest?” Ik: „tweemalen”. Hij: „Gij kent dus den weg van het Meer naar Posso?” „Ik: „ja”. Hij: „En gij zijt bevriend met de hoofden in die streken?” Ik: „Ja”. Hij: „En al hadt gij geenen geleider, zoudt gij den weg dan toch vinden?” Ik: „Ja”. Hij: „Vindt gij het dan goed, dat ik u slechts tot aan het Meer breng.” Ik was blijde, dat ik dan van mijn geleidend gezelschap, waarvan ik mij reeds voorstelde veel last te zullen hebben, verlost zou zijn, en antwoordde dus: „Best. Als gij mij tot aan het Meer brengt, ben ik al rijkelijk tevreden. Maar zeg mij eens, zijt gij bang om voorbij het Meer te gaan. (Ik dacht aan de demonstratie der Loewoeërs aan het Meer tegen de Heeren Sarasin). Hij: „Ja, wij Loewoeërs zijn bang om voorbij het Meer te gaan, want de Tolage en andere stammen daarginds zijn er steeds op uit ons met geheime middelen (*kantoe, doti*) ziek te maken.”

Sedert ons vertrek van Paloppo waren wij verscheidene riviermondingen voorbij gevaren, achtereenvolgens van het Westen naar het Oosten: de Lawatoe, die met eene delta in zee valt, welks westelijke arm Warawaraoe heet; de Lasore, de Oepë, waaraan een dorp ligt Oewae lawi (= zoet water) geheeten. Dit dorp (en hetzelfde geldt van alle dorpen aan de Noordkust van de golf van Bone) is van uit zee niet te zien, daar het een eindweegs stroomopwaarts ligt. De reden hiervan is, dat deze riviermondingen gevuld zijn met zeewater, en dus eigenlijk niet meer tot de rivier behooren, maar beschouwd moeten worden als smalle inhammen van de zee (de Toradja van Midden-Celebes noemt zulk een inham *oemala*). Om dicht bij drinkwater te zijn, gaat men dus hoger op wonen. Daarbij komt nog, dat de uiterste kuststreek moerassig is,

en niet geschikt voor huisbouw. Verder heeft men de rivier Mantalinga met het dorp Tompê; de Alaronang met het dorp Pao, dat nogal van eenig belang moet zijn; en de Biro met het dorp Patimang. Het was mij door de ongelijke vaart van ons vaartuig niet mogelijk ook maar bij benadering de onderlinge ligging dezer rivieren te bepalen.

Om half vier hadden wij de rivier Tokê bereikt, en werd besloten die rivier op te varen en bij het gelijknamige dorp te overnachten, aangezien ook ons water aan boord verbruikt was. De monding der Tokê is een 40 M. breed, de oevers zijn moerassig en geheel bezet met nipah (moeras) palmen; eigenaardig was, dat bij de moerassige omgeving, de bodem van de rivier uit hard zand bestond. Daar het tij opliep, kostte het ons weinig moeite de kampong te bereiken, die een 500 M. van de zee verwijderd is. Ze bestaat uit een 15tal grootere en kleinere huizen, waarvan 5 op den rechter en 10 op den linker-oever. Alles had een vervallen voorkomen. De meeste woningen waren zoo dicht bij de rivier gebouwd, dat de palen met vloed voor de helft in het water stonden. Het verwonderde mij niet, dat hier vele koortslidders waren. Het hoofd van dit dorp heeft den titel van Sarijang, eene verbastering van ons „sergeant”. Te Tokê spreekt men algemeen Boegineesch. Er moeten veel krokodillen in de rivier zijn, die 's nachts op het land komen en geiten en kippen stelen. Daarom had men aan den rivierkant heiningen gemaakt van kokosbladeren; het zou mij echter verwonderen, wanneer deze zwakke hagen krokodillen tegenhielden. Het water bij de kampong was brak, maar men wees mijnen mannen een klein riviertje hoogerop aan, waar zoet water was; twee hunner gingen het dus halen, en dezen kwamen terug met het bericht, dat aan dat

riviertje nog eene kampong ligt van ongeveer 10 huizen, eveneens Tokê geheeten. Tegen den avond verlieten vele gevelrkte prauwen het dorp, om in zee te gaan visschen. Bovenop deze prauwen is over de geheele lengte een rek gebouwd, waarop de sleepnetten liggen. Bij regen legt men matten van nipahbladeren daarover, waardoor men voor het hemelwater beschut is. De visch wordt gelokt door middel van stukken wit hout, die in het water heen en weder worden bewogen.

Toen wij te Tokê hadden gegeten, voeren wij bij het vallen van den avond weer zeewaarts. Wij ankerden voor den riviermond, om den nacht daar door te brengen.

28 December. Met zonsopgang op het dak der prauw geklommen, had ik den Tamboke recht vóór mij. De stralen der opgaande zon gaven aan de weinig begroeide ribben van den berg de keurigste en kleurigste schakeeringen. De Tamboke nadert de zee geheel, zoodat op die plaats de strook laag land niet wordt gevonden. Aan de Westzijde van dezen berg valt een riviertje in zee, Batatongka geheeten, waaraan een gelijknamig dorp is gelegen. Van deze plaats uit gaat een weg rechtstreeks naar Bada. Men vertelde mij, dat deze weg door onbewoonde streken loopt, zoodat we tot de wetenschap kwamen, dat tusschen het land der Toradja's van Paloppo en dat der Toradja's van Midden-Celebes eene uitgestrekte streek onbewoond terrein ligt. In Midden-Celebes treft men vele van die onbewoonde stukken aan, zoo bijvoorbeeld ook het land tusschen de Bega-rivier, die iets boven Mapane in de Bocht van Tomini valt, en het land der Tonapoe's. In die streek, waarvoor men drie dagen noodig heeft om haar langs de breedtegraad te doorloopen, woont geen sterveling. Ook in het Z. O. van Posso ligt een uitgestrekt onbewoond terrein. Het is van veel belang, dat die onbe-

woonde gedeelten op de kaart worden aangegeven. Is dit van geheel Centraal-Celebes nauwkeurig opgegeven, dan zal men tot de ontdekking komen, dat meer land onbewoond dan bewoond is (tot het bewoonde gedeelte reken ik ook dat land, dat men voor de rijstcultuur heeft gebruikt of nog gebruikt). De onbewoonde landen zijn alle met dicht bosch begroeid.

Toen wij den Tamboke een eindweegs voorbij waren gevaren, kreeg ik de landtong in het oog, waarachter Wotoe ligt. Een klein eind voorbij het punt, waar Wotoe moest liggen, ontwaarde ik twee bergen, of liever heuvels, kegelvormig, wier voet de zee nadert. De heuvel, het verste naar het Oosten, heet Moliowo. Van dezen berg vertelde mijn geleider het volgende. In den ouden tijd, toen nog geene menschen de aarde bewoonden, daalde op den berg Moliowo het eerste menschenpaar uit den hemel neder. De Moliowo stond toen als een eiland in zee, want het land er om heen was er nog niet (N.B. alle bergen om den Moliowo zijn veel hooger dan deze heuvel). Langzamerhand trok het water zich terug, zoodat het land om den berg droog kwam, en ruimte liet voor de nakomelingen van het menschenpaar, die zich over het land verspreidden. De Loewoerees gelooft van dien berg, dat al verging de geheele wereld, de Moliowo altijd zou blijven staan, en een toevluchtsoord aanbieden voor de vluchtende Loewoereezen. Nu nog wonen daar hemelingen, zegt men, en wanneer men zich dicht bij den berg bevindt, kan men 's avonds hun gezang hooren. Daarom mag niemand dien berg beklimmen. De vermetele zou door duisternis omringd en door donder en bliksem teruggedreven worden. Als bewijs hiervoor deed Toabeng mij het volgende verhaal: „Eens ging een jager met zijne honden naar dien berg om te jagen. Toen hij de helling had bestegen, ving hij

een varken, en hing dit op in eenen boom; daarna klom hij hooger op, en ving nog een varken; dit kookte hij in bamboes, en hing de bamboes op in eenen boom. Nog hooger gekomen, begon het hem te duizelen; het werd donker; het ging donderen en bliksemen, zoodat de jager in ontzetting naar beneden ijde, en zijn buit in den steek liet. Niet lang daarna stierf hij". (1) Volgens Toabeng werd dit eerste menschenpaar, nadat het kinderen had verwekt, weder in den hemel opgenomen.

Het tweede bergje, tusschen den Moliowo en Wotoe in, heet Lampenai. Volgens de legende kwamen daar het eerst de Wotoeërs aan met hunne prauwen en ontmoetten daar de voorouders der in het binnenland wonende Toradja's; vanwaar de Wotoeërs waren gekomen, wist niemand te zeggen; alleen: zij kwamen met prauwen over de zee. Het Wotoesche volk, dat alleen bepaald is tot het groote dorp van dien naam staat dan ook geheel op zichzelf te midden der Loewoeërs. Zij hebben hun eigen taal, en noemen zich bij voorkeur To-Wotoe. Ook hunne verhouding tot de Loewoeërs (vooral met die van Paloppo) is alles behalve vriendschappelijk. Herhaaldelijk zeide Toabeng mij, dat de Wotoeërs niet te vertrouwen zijn, en de heeren Sarasin ontvingen eenen brief van den rijksbestierder van Paloppo, om het geleiden van een zich aanbiedend gezelschap Wotoeërs niet aan te nemen „denn er traue ihnen nicht" (2) In eenen oorlog, dien de Datoe met zekeren Aroe Paneki voerde, en die geëindigd was juist toen pasgenoemde heeren den 15^{en} Januari 1895 te

(1) Het geloof dat bezoekers van door geesten bewoonde bergen gestraft worden door duisternis, donder en bliksem, bestaat overal op Midden-Celebes en ik meen ook onder de Makassaren.

(2) Reiseberichte aus Celebes. Zeitschrift der Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin, Bd. XXX, 1895, pag. 325.

Paloppo aankwamen, wilde Wotoe geene manschappen ter hulp van zijnen heer zenden. Na afloop van den oorlog beboette de Datoe de Wotoeërs daarom met 4000 realen Chineesche duiten of 1000 rijksdaalders, waarvan bij mijne aankomst te Wotoe pas 300 waren afbetaald.

Toen de zon in het zenith was gekomen, en alle passagiers van onze prauw lodderig naar het nabijzijnde land keken, opende Toabeng weder het gesprek over een hem blijkbaar geliefkoosd onderwerp: „De Hollanders zijn wel machtig; ze hebben al vele landen aan zich onderworpen, maar toch is er één volk machtiger dan de Hollanders, en dat zijn de Atjineezen. De Atjineezen kunnen niet onderworpen worden, en ik heb gehoord, dat dagelijks vele Hollanders sneuvelen.” Ik antwoordde: „Neef (want Toabeng had mij kort na onze kennismaking tot zijnen oom verheven) wat gij daar zegt is gedeeltelijk waar, er is nog steeds oorlog in Atjeh, maar ik zal u eens uitleggen, hoe dat komt: Het land Atjeh is zoo iets als Loewoe. Het eigenlijke rijk, waar de echte Atjineezen wonen, en hun Sultan vroeger was, ligt beneden; boven wonen nog vele Toradja's. Nu hebben de Hollanders het eigenlijke rijk beneden geheel overwonnen en den Sultan afgezet, maar de Toradja's zijn nog niet onderworpen, omdat zij steeds wegloopen, als men bij hen komt. Wanneer nu de Hollanders zagen, dat zij er voordeel bij hadden, als de Toradja's van Atjeh onderworpen werden, dan zouden ze dit wel gedaan krijgen, maar waarvoor zou dit dienen? Daarom doet men het niet. Nu komen die Toradja's wel eens naar beneden en vechten met de Hollanders, maar dan sneuvelen er altijd verscheidenen en de rest loopt naar de bergen terug en dan wordt er eene poos lang weer niet gevochten.” Ik had de eer der Hollanders tegenover Toabeng gered, en hij ging dadelijk

over tot het bezingen van den lof van den rijkdom en de macht der Hollanders.

Na Tokê waren wij de rivieren Tapông en Tjaposolo met gelijknamige kampongs daaraan voorbijgekomen. Verder: de Lapoenti, Makita, Koro-oewe, Koewalo, Djampoe en Tambampore, aan welke laatste rivier het dorp Kongkoroede ligt. Voorts de Tadeko en de Batatongka. Daarna kwamen wij eenige dorpen voorbij, niet aan rivieren gelegen: Tamoeckoe, Patile, Bao, Moente Setang-setang. Dan de rivier Koroang met gelijknamig dorp; het dorp Laoewo; de rivier Lamoeroe; de rivier Lagego, en voorts de Boeraoe met het gelijknamige dorp, vanwaar eveneens een weg loopt naar het Meer, welk pad bij de rivier Kalaena in het binnenland met den door mij te volgen weg van Wotoe samenkomt. Ten slotte komen nog de Saloeana, de Limo, de Lalamboe, de Balo-Balo en de Saloeala (= Godsrivier) alle met gelijknamige dorpen aan de monding, waarna men aan de rivier van Wotoe komt.

Dicht bij Wotoe gekomen wees men mij de plaats aan, waar de Kalaena-rivier zich in zee stort. Deze plek ligt naar schatting van het oog ongeveer tusschen Oesoe en Wotoe, ten oosten van den berg Moliwo. Een klein dorp, Boeboe, moet aan hare monding liggen. Daar de oostkust van de Golf van Bone thans zeer duidelijk was te zien, wees Toabeng mij eenen hoogen berg aan, die iets naar het Zuiden achter het dorp Oesoe ligt en den naam draagt van Boeloe polo (*polo* = afsnijden, afhouden) en den vorm heeft van een zadel. Hij deed mij daarbij het volgende verhaal: Sawerigading, overmoedig geworden door zijne overwinningen, vatte het plan op zijne grootouders aan gindsche zijde van den hemel (sambali jangi) te gaan bestrijden. Bij Oesoe gekomen werd zijn vaartuig echter door de hemellingen middendoor gehakt, waarop

Sawerigading verdween. De eene helft zijner prauw versteende, en werd de Boeloepolo, de andere helft kwam in Tjina terecht. (1) Alleen zijn zwaard werd behouden, en naar Paloppo gebracht, waar het sedert een *gaukang*, rijkssieraad is, dat almede dienst doet tot verdediging en beveiliging van de hoofdplaats van Loewoe.

Om 5 uur kwamen wij voor de rivier van Wotoe, die een *oemala* heeft, en met eene delta in zee uitkomt. Het ontstaan van deze *oemala's* (d.i. inham) stel ik mij op de volgende wijze voor. Daar het eigenlijke riviertje (of de riviertjes), dat in de *oemala* uitmondt een groot verval heeft, de kracht van het water, wanneer het bandjirt enorm groot moet zijn. Komt dit water nu aan de weeke moerassige strandstreek, dan neemt het groote stukken van het land mede. In den drogen tijd, wanneer het riviertje tot een onbeduidend stroompje is gereduceerd, en dus geen water genoeg meer heeft om de gemaakte geul in het laagland te vullen, stroomt het zeewater in de opening. en het aangevoerde zoete water is dan zóó gering, dat men daarvan in het zeewater niets bemerkt.

Het dorp Wotoe ligt vrij ver landwaarts in, want ofschoon het oplopend tij ons hielp, hadden we nog drie kwartier noodig om de kampong te bereiken. Aan de oevers zag ik op verscheidene plaatsen offertafeltjes, gelijk men die onder de Toradja's van Centraal-Celebes algemeen vindt, en die hier *antjê* genoemd worden. Zij bestaan uit een van bamboe gemaakt tafeltje, waaraan stukjes wit katoen worden gehangen en waarop offers worden

(1) Met Tjina wordt niet China, doch „het tegenwoordige Wadjoesche rijk van Pamana” bedoeld. Zie Dr. B. F. Matthes. Bøeg. en Mak. legenden. Bijdragen T. L. en Volkenkunde 4e Rks. deel X, blz. 3 van den overdruk. In dit stuk kan men ook verder nog het noodige omtrent de hier medegedeelde legende vinden.

gelegd voor de geesten der afgestorvenen, opdat deze de kampongbewoners niet zullen komen verontrusten. De riviermond van Wotoe heeft bij hoog water eene diepte van 2 tot 3 vadem.

Het dorp Wotoe is de fraaiste kampong, die ik in Loewoe en Midden-Celebes heb gezien. Het telt ongeveer 300 huizen, groote en kleine, die op slechts enkele aan den rechteroever na, alle aan den linkeroever der rivier zijn gebouwd. We landden aan eene plek, waar eene groote loods stond. Ik werd ingelicht, dat daar de prauwen voor den Datoe werden gemaakt.

Opoe Toabeng liet aanstonds eenige lieden bij zich roepen, met wie hij zich lang onderhield. Verscheidenen lachten mij toe bij het naderen (een teeken van herkenning), ofschoon ik hen niet kende. Zij spraken mij in het Possosch aan en zeiden mij, dat zij mij te Posso of te Mapane hadden gezien en gesproken bij gelegenheid, dat zij de Heeren Sarasin door Celebes hadden gebracht. Een van hen vroeg of het onderwijzershuis te Boejoembajan, dat ik in hetzelfde jaar was gaan bouwen, reeds bewoond was. Ik gevoelde mij spoedig thuis onder deze menschen. Zeker het grootste deel der Wotoeërs, zoo niet allen, kennen het Possosch. Men vroeg mij of ik ook hunne taal kende, waarop ik ontkennend moest antwoorden, maar de hoop uitsprak in de dagen van mijn verblijf te Wotoe een en ander daarvan te mogen hooren.

Men vertelde mij, dat den volgenden morgen eene groote vergadering zou worden gehouden om te bepalen, welke Wotoeërs aan mijn geleide uit Paloppo zouden worden toegevoegd. Toen het geheel donker was geworden, ging een man rond in het dorp en riep overal met luide stem: „He, inwoners van Wotoe, dat niemand morgen het dorp uitga; maar komt allen in de langgar te zamen

om te beraadslagen." Dezen nacht brachten wij nog in onze prauw door.

29 December. Toen ik was opgestaan, en buiten kwam, stond het grasveld tegenover ons vol menschen en kinderen, die mij stonden aan te gapen, en al mijne bewegingen bespiedden. Mijn gastheer in de prauw sliep lang, maar om 9 uur was hij toch gereed en gingen wij naar de langgar (de Loewoerees en de Wotoeër zeggen: *langgara*) om te beraadslagen. De langgar stond dicht bij onze aanlegplaats; het was een gewoon huis op palen, welks wanden op dezelfde wijze waren gemaakt, als die in het paleis van den Datoe, welke inrichting zeker niet bevorderlijk is voor de aandacht der kinderen, die in dit huis onderwijs in het lezen van den Koran ontvangen, en voor de aandacht der menschen, die Vrijdags de lezing van de preek komen bijwonen, wat "zoo nu en dan" gebeurt. (1) Een hoogst primitieve en voor het gebouw veel te hooge preekstoel, bestaande uit aan elkaâr gebonden stukken hout stond aan het einde der zaal. Dit meubel was zoo wrak, dat ik er mij niet opgewaagd zou hebben. Toen ik goed en wel op den vloer was gezeten, bedacht ik mij eerst, dat ik dit heiligdom misschien niet met schoenen aan had mogen betreden, maar aangezien niemand er ergernis aan scheen te nemen, hield ik ze maar aan.

De geheele ruimte was gevuld met beraadslagenden onder het voorzitterschap van het hoofd van Wotoe, die den titel heeft van Matowa bawa lipoe. De functionaris was een norsch uitziend man, de eenige van het gezelschap, die een "topi" ophad. Opoe Toabeng bracht de boodschap van den Datoe over, dat ik door lieden van

(1) De vereeniging van Godshuis en raadzaal in één gebouw is nog een overblijfsel van hun heidendom. In de lobo toch worden zoowel de goden aangeroepen als de beraadslagingen gehouden.

Wotoe naar Posso moest worden geleid, en tot bekrachtiging van deze boodschap, reikte hij den Matowa nog een schriftelijken last over. Na lezing van dit stuk begonnen de beraadslagingen, die tot 12 uur duurden. Ofschoon ik niet alles kon volgen, omdat het gesprek in het Boegineesch werd gevoerd, begreep ik er toch zooveel van, dat men allerlei bezwaren maakte, die Toabeng weerlegde. Menigmaal week men van het onderwerp af om onder de hand bij mij in het Possosch te informeeren, wat ik te Paloppo had gedaan, hoe ik er gekomen was, en meer dergelijke vragen. Alle aanwezigen, de Matowa inclusief, kenden het Possosch. Het slot van de 3 uren lange beraadslaging was, dat twee Wotoesche edelen, van wie de voornaamste Topaoeba heette, werden aangewezen om mij met Toabeng te geleiden. Deze twee mannen moesten weer zorgen voor meerdere volgelingen. Men zeide mij, dat het samenbrengen van den troep wel eenige dagen tijds zou eischen.

De rivier (wij lagen nog in de *oemala*) was door de eb in een klein stroompje veranderd, zoodat onze prauw geheel op het droge lag; het bleek nu ook, dat de bedding uit hard, zwart zand bestaat.

Toen ik om half 3 in de prauw zat te lezen, hoorde ik een geweldig geschreeuw en een heidensch gejuich. Dicht bij de langgar, die ik pas had verlaten sprongen een vijftigtal mannen, aan hunne kleeding kenbaar als Toradja's, als gekken rond, terwijl enkelen onder het bekende geschreeuw van hi, hi, een spiegelgevecht uitvoerden, *mongaroe*. (1) Het waren Tolampoe's die van eenen

(1) In het Boegineesch *mangaroe* = al dankkende of dansende en met de kris zwaaiende zijne gehechtheid aan de overheid betuigen." (Matthes woordenb.) Het spiegelgevecht wordt in Centraal Celebes en in de onafhankelijke staten om de Bocht van Tomini uitgevoerd of om zich en anderen te vermaken, bijv. bij feesten, of om een hoogen gast te eeren. Dat men bij offerfeesten ook spiegelgevechten houdt, zou men kunnen opvatten als een eerbewijs aan de geesten, die bij zulk eene gelegenheid worden gespijzigd.

sneltocht naar Oesoe waren teruggekeerd. Ze hadden daar drie menschen gedood, doch van een slechts waren zij het hoofd machtig geworden. Deze kop hadden zij naar hunnen heer te Wotoe gebracht, en in de langgar geplaatst, waarvoor zij nu dezelfde ceremonie hielden, die ik vroeger beschreven heb van de Noordelijk van het Meer wonende stammen. (1) Alleen ontbraken hier de trommen, en ik bleef dus bevrijd van het oorverdoovend geroffel. Mij dunkt, dat dit wederom een bewijs is, dat wij in deze *langgara* een verislamde lobo hebben te zien. Nadat de overwinnaars een uur lang leven hadden gemaakt, werd de schedel onder hen verdeeld, (2) en keerden zij naar hunne dorpen terug.

Wotoe is door geenerlei verdedigingswerken omringd. Het schijnt van de Toradja stammen niets te vreezen te hebben door den eerbied, waarmede de laatsten de woonplaats van hunnen oorspronkelijken heer beschouwen.

Toen de vloed onze prauw weer vlot had gemaakt, werd zij stroomopwaarts geboomd, het geheele uitgestrekte dorp langs. De rivier werd hoe langer hoe smaller en ondieper. Aan het eind van het dorp had Toabeng een huis voor ons doen ontruimen, waarin wij thans onzen intrek namen. Het deed mij goed een eindweegs te kunnen loopen, Weldra kwamen eenige bezoekers, met wie ik mij langen tijd in het Possosch onderhield. Bij het door ons betrokken huis ontmoette ik eene vrouwelijke dwerg, die

(1) Zie Mededeelingen XXXIX, 1895, blz. 9 en 10.

(2) Volgens de Toradja's zetelt de ziel (*tanoana*) op de kruin van het hoofd, en in het algemeen genomen op het hoofd. Vroeger schreef ik reeds hierover (Mededeelingen XXXIX, 1895). De woonplaats van de ziel is ook deelbaar, zoodat ieder, die een deel van den schedel in bezit heeft, aanspraak kan maken op de ziel van den voormaligen bezitter. Wanneer twee of meer dorpen te zamen gaan snellen, moet de veroverde kop steeds gedeeld worden. Dit is de reden, dat men zelden

tevens misvormd was, en eene lengte had van 112 cM. Het kwam mij voor dat zij hare misvorming te danken had aan een ongeluk in hare jeugd. Evenals andere ongelukkigen werd ook dit sehpsel bespot en belacht en men liet niet na met allerlei ergerlijke opmerkingen mijne aandacht op haar te vestigen.

30 December. Van morgen kwamen al spoedig eenige notabelen van Wotoe met Toabeng beraadslagen. Men openbaarde zijne vrees, dat de Tokinadoe's met wie de Toradja's boven Wotoe juist in oorlog waren, zouden komen en ons onderweg snellen. De Opoe zeide, dat hij eenige lieden naar Tanarompo, een dorp der Tolampoe's had gezonden, om de noodige manschappen te requireeren. Door dit lange redeneeren zonder te besluiten werd ik ongeduldig en zeide, dat ingeval de uitgezonden boodschappers heden niet terugkeerden, ik nog eenen dag geduld zou hebben, maar dat ik dan onverbiddeijk wilde vertrekken, of er geleiders waren, al dan niet. Een van de notabelen van Wotoe deed mij toen de vraag, of ik Loewoe in het ongeluk wilde storten; of ik het er op aan wilde leggen, dat ik geene geleiders medekreeg, opdat mij een ongeluk

heele schedels in de lobo aantreft, doch meestal stukken daarvan. Dat de woonplaats van de ziel zich ook uitstrekt tot het haar, dat op het hoofd groeit, blijkt bij de Tolage, door dat men om een poppetje (*tolo-kende*), dat een zieke persoon moet vervangen, met den kranke te identificeren, een haar van hem bij het popje voegt. Het sterkst blijkt dit bij de Tonapoe, die een gedeelte van den scalp der verslagenen met het haar er aan, aan het gevest van hun zwaard hechten. De denkbeelden der volken van den Indischen Archipel komen hierin vrijwel overeen; vooral uit de schetsen uit Borneo's Westerafdeeling van den Heer E. L. M. Kühr in de laatstverschenen aflevering van de Bijdragen van het Koninklijk Instituut (1897, afl. 1) blijkt op treffende wijze dat de Dajak geheel denzelfden gedachtengang heeft als de Toradja van Midden-Celebes. Over het verdeelen van den gesnelden kop of van diens haar zie men aldaar blz. 71 en 72.

zou overkomen, waarna het Gouvernement dit op Loewoe zou wreken. Ik antwoordde natuurlijk, dat dit mijne bedoeling niet was, doch dat het niet behoorlijk was, dat ik zoo lang op hen moest wachten.

Vervolgens kwam het gesprek op de eerste reis door Midden-Celebes, door de heeren Sarasin ondernomen. Vooral het stukslaan van steenen had in hooge mate hunne verbazing, bij sommigen ergernis verwekt. (1) Terwijl wij praatten ontstond beweging onder de aanwezigen, en werd eene vrouw van ongeveer 50 jaren oud doorgelaten, die met veel drukte plaats nam op eene verhevenheid in het huis. Zij werd mij voorgesteld als de vrouwszuster van

(1) In het Tijdschrift v. h. Aardr. Genootsch., 2e Serie, D. VIII, blz. 197 verhaalt Prof. Wichmann wat hem in 1888 op het kleine eiland *Paloweh* of *Roesa Radja*, bij de kust van Flores gelegen, overkwam. De bevolking ontving hem en zijn gevolg daar zeer vriendelijk; men bracht dadelijk kokosnoten en wees den matrozen eene plek waar zij gras voor een paard konden snijden, „kurz, wir waren auf dem besten Wege gute Freunde zu werden, als ein Ereigniss eintrat, welches eine plötzliche Lösung des soeben angeknüpften Verhältnisses herbeiführen sollte. Nichts ahnend hatte ich vom anstehenden Fels einige Handstücke abgeschlagen, als ein Mann, der dies gewährte, in hellem Zorn auf mich losstürzte, meine Rocktaschen durchwühlte, und als er in diesen Nichts vorfand, sich auf die von meinem Diener getragene Ledertasche warf. Dieser Pfiffikus hatte jedoch den ganzen Vorgang schnell begriffen und eine zweite, mit Spiritusgläsern gefüllte Tasche über die erste gehängt, so dass auch hier die Untersuchung resultatlos verlief. Bei dem Ansturm hatte ich nur die Worte „pomali“ und „mati“ verstanden. Es stellte sich dann bald heraus, dass den Bewohnern van Paloweh, gleich denen mancher anderer Inseln, der Boden heilig ist, und dass die glauben, eine Verletzung derselben bringe ihnen den Tod. In Anbetracht dieser Umstände konnte es den Leuten nicht verargt werden, dass sie sich solcher Menschen, die ihre geheiligte Mutter Erde anzutasten wagten, so schleuning wie möglich zu entledigen suchten. Nicht allein wurde uns der weitere Zutritt verweigert, sondern wir wurden geradezu an den Strand zurückgeschoben.“ *Red.*

den Opoe Patoenroe. Het mensch had veel drukte tegen mij, maar ik begreep niet veel van haar Boegineesch. Zij moest onmiddellijk eene sigaar hebben, waaraan zij met groote kracht trok, zeggende, dat zij dit zoo gewoon was, wanneer zij in aanraking kwam met „zendelingen van den grooten heer te Makassar”. Ook snuffelde zij al mijne goederen na, kortom, ze was iemand, die mij niet beviel.

Intusschen had ik veel moeite gedaan, om iemand te krijgen, die èn goed Wotoesch èn goed Possosch kende. De meeste lieden, die Toabeng kwamen bezoeken, waren menschen van Boeraoe of van Paloppo, die te Wotoe waren komen trouwen, en die wel Possosch, maar geen Wotoesch kenden. Bovendien had men niet veel lust in de zaak. Door aanbieding van een rijksdaalder haalde ik eindelijk een paar jonge lieden over mij een en ander van het Wotoesch te vertellen, waardoor ik in staat was eene kleine woordenlijst samen te stellen. Gelijk ik boven reeds zeide, wordt deze taal alleen gesproken in het dorp Wotoe; daar buiten komt men onmiddellijk in aanraking met de Toradja's. (Tolampoe), wier taal nagenoeg dezelfde is als die van Posso. Daarover echter later nog.

Tegen den avond kwamen wederom verscheidene lieden bij mij praten. Het onderwerp van ons gesprek was: voorbehoedmiddelen, adjimats. Men vroeg mij ijverig om deze zaken, en wat ik hiertegen zeide, men wilde niet gelooven, dat ik er geene bij mij had. Er gingen zelfs stemmen op, dat ik het niet meende, vriendschap met hen te willen sluiten. Later bemerkte ik, dat het voorwerp, hetwelk aanleiding had gegeven tot al dit vragen, een briefje was, dat ik op herhaald aandringen van Opoe Toabeng aan dezen had gegeven, bij wijze van getuigenschrift, dat hij het was, die mij van Paloppo naar Wotoe had geleid.

Eene gewoonte te Paloppo en te Wotoe is, dat hoog-

geboren kinderen steeds gevolgd worden door een slavenkind, dat twee koperen bekkentjes aan touwen over de schouders heeft hangen, en waarmede het tusschenbeide muziek maakt. Wanneer het kind nog zeer jong is, dient dit speeltuig om het te vermaken, later is de bijlooper met de bekkens slechts een wandelende getuige van de hooge geboorte van het kind.

Veel zorg had mij dezen dag mijn zieke koeli gebaard. In plaats van in beterschap toe te nemen, was hij op de zeereis erger geworden, en kon nu nauwelijks meer lopen. Ik beraadslaagde dus met mijnen koelimandoer. Mijn plan was den zieke, van het noodige voorzien per prauw naar Paloppo terug te zenden, onder geleide van een zijner gezonde makkers. Niemand van hen wilde echter deze taak op zich nemen. Bovendien verklaarde Opoe Toabeng zich tegen dezen maatregel, daar hij vreesde in moeielijkheden te zullen komen, wanneer de man buiten zijne tegenwoordigheid stierf. Hij raadde mij aan den man op onzen tocht mede te nemen, en bood daartoe de noodige dragers aan. Daar de zieke dit ook liever zelf had, dan naar Paloppo terug te keeren, besloot ik hiertoe. 's Avonds om 8 uur werden wij plotseling opgeschrikt door eene krampachtige samentrekking van zijn lichaam, terwijl hij lag te sluimeren. Toen ik hem genaderd was, kon ik niet anders constateeren, dan dat hij dood was. Ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat de man aan vergiftiging is overleden, welk vergift hij dan reeds te Makassar moet hebben binnengekregen. Een zijner makkers, die geletterd scheen, droeg den ganschen nacht al zingende stukken uit den Koran voor naast het lijk zittende.

31 December. Van morgen werden voorbereidselen gemaakt voor de begrafenis. Een Mohammadaansche goeroe werd er bij gehaald, die de voorgeschreven stukken op het

graf las. Om 11 uur was alles afgelopen. Een paar Loewoeërs brachten aanstonds verband tusschen dit sterfgeval en dat van een bediende der heeren Sarasin te Paloppo.

Naar aanleiding van de onweders, die hier iederen avond losbarsten, vertelde men mij, dat als de bliksem in eenen boom of in een huis slaat, dit geschiedt door middel van eenen steen. Deze is de dondersteen, in het Wotoesch *watoe lati*, in het Possosch *ngisi noe berese* genoemd. Na het inslaan wordt de steen enkele malen gevonden, meestal niet. Mijne berichtgevers hadden echter nooit zulk eenen steen gezien, maar zij kenden wel lieden, die er een hadden. Men gebruikt ze als *adjimat*. Anderen gebruiken hem voor slijpsteen, waardoor zij met zwaard of hakmes nooit misslaan.

Vele kinderen zag ik met proppenschietters en blaasroeren van bamboe spelen. De laatsten waren een el lang; om het midden er van had men eene kluit klei geplakt, waarvan telkens een stukje werd afgepulkt, om daarvan een propje te maken, dat door het roer werd geblazen.

De rivier, die in de *oemala* van Wotoe uitstroomt, heet Sampae; ze ontspringt op den berg Longko, een der Oostelijke uitloopers van den Tamboke. Even in het dorp vereenigt zij zich met de Kassa, die van het Noorden komt. Op eene wandeling door Wotoe kreeg ik van deze plaats eenen gansch anderen indruk als van Paloppo. Opium schijnt hier weinig in trek te zijn, zoodat er niet zoovele menschen met vervallen voorkomen waren op te merken als in Loewoe's hoofdstad. Men had niet dat lammenadige en indolente van den Paloppoër. Ook getuigde alles van meerdere welvaart, ofschoon ik niet weet, waardoor die meerdere welvaart ontstaat. Want rijstvelden aanleggen doet de Wotoeër evenmin als de Paloppoër, hij leeft voornamelijk van sago, die ook in dit

land in groote hoeveelheid gevonden wordt. Het dobbel-spel is bij hen even geliefd als te Paloppo, ofschoon het hier waarschijnlijk niet op zoo groote schaal geschiedt. Verreweg de meeste Wotoeërs zijn kooplieden of juister schacheraars, die voortdurend met de boven hen wonende Toradja's scharrelen. Een der Wotoesche notabelen verzekerde mij, dat hij aan de noodige levensmiddelen kwam door het voortdurend opleggen van kleine boeten aan de Toradja's. Ik hoorde hen roemen als scheepsbouwers. Velen houden zich ook bezig met het stoken van zwarte suiker. Het gegiste vocht van den arenpalm (sagoweer) wordt hier weinig gedronken.

In den middag kwamen eindelijk vier van de vele Toradja's, die ons zouden geleiden, en deze gelegenheid greep ik terstond aan om ieder van hen met 30 kati rijst te belasten, die zij vooruit zouden brengen naar de eerste plaats van oponthoud. Zij zeiden den last wel wat zwaar te vinden, doch ik troostte hen met het vooruitzicht, hetwelk indertijd ook aan Uilespiegel nieuwe kracht had geschonken, toen hij de zware broodmand moest dragen, dat namelijk die last gaandeweg wel zou verminderen. Ook mijne mannen brachten hunne vrachten in gereedheid, om den volgenden morgen dadelijk te kunnen opmarcheeren. Onze rijst zou door Toradja's worden nagebracht.

Tegen den avond kwamen er weer heel wat menschen. Aanvankelijk bleef ik doorlezen, daar ik mij niet opgewekt genoeg gevoelde om een gesprek te voeren. Maar toen een der aanwezigen tot mij zeide: „Kom mijnheer, laat ons nu wat praten”, legde ik het boek ter zijde, om mij met hen te onderhouden. En zie, men begon mij waarlijk weer om *adjimat's* te vragen! Ik leidde het gesprek af door te vragen of zij vele en machtige *adjimats* hadden. Een der voornaamsten van hen zeide: „Ik heb een

machtinge *adjimat* (= amulet), een' steen, die uit den hemel is komen vallen, en die zij *watoe lati* noemen. Op zekeren avond, toen mijn grootvader pas getrouwd was, begon het hevig te donderen en te bliksemen; plotseling viel een steen door het dak, verbrijzelde den middelsten zolderbalk, en doodde eenen daaronder zittenden slaaf. Ik bewaar dien steen nog steeds, en deze is een machtinge *adjimat*, die mij beschermt tegen zwaardslagen, en wanneer ik mijn zwaard er op heb gewet, raak ik alles daarmede. En als het onweert spreek ik er eene spreuk over uit, en dan zal geen bliksemstraal mijn huis raken." Ik vroeg, hoe die spreuk luidde, doch met verontwaardiging weigerde de man mij haar te zeggen, vragende of ik hem zijn geheim wilde ontfutselen. Ik vroeg hoe de steen er uit zag. Antwoord: „als eene vuist zoo groot, wit en zeer hard."

Dezelfde man liet mij ook eenen hoornen ring aan zijnen pink zien. „Dezen heeft men mij uit het lijf gehaald, zeide hij, want booze menschen hadden hem mij in het lichaam getooverd (*tau mokantoe*). (1) Vijf malen heeft men mij zoo iets geleverd. Eens had men mij sagoweer in het lijf gegoten, die er bij het middenrif weder uitvloeide, toen men mij het tegengif had toegediend." En nu moest ik van alle aanwezigen hooren, dat men hier die geheime toovermiddelen of vergiften (*doti, kantoe*) niet alleen kent, maar dat er velen zijn, „die er aan doen". (2) Ook heksen moeten volgens hun zeggen veel te Wotoe zijn. Zij worden evenals te Posso *tan mepongko* genoemd. Om te weten of iemand eene heks is, wordt een stuk van zekeren boom in het huis van de verdachte persoon gelegd bij

(1) Verg. „Mededeelingen XXXIX, 1895 blz. 20 en 21.

(2) Als aardigheid deel ik hier mede wat enkele Possoërs aan Dr. Adriani openbaarden: Toen de pandita pas te Posso kwam, trachtten velen hem door *kantoe* te dooden, maar deze *kantoe* had geen vat op hem.

hare afwezigheid. Gaat die persoon thuis komende gewoon naar binnen, dan is zij onschuldig, Wil zij na het plaatsen van dit hout niet meer naar binnen gaan, dan is zij schuldig, want er wordt ondersteld, dat heksen van dien boom eenen afschuw hebben. Tot nader onderzoek van hunne schuld of onschuld moeten zij den vinger in kokend water steken. Komt deze er rood verbrand uit, dan is zij schuldig. (1)

1 Januari 1897. Daar deze dag bepaald was voor de afreis, waren mijne mannen en ik met het kriecken van den dag bij de hand, ten einde vroeg op weg te kunnen gaan, maar ik had weer buiten Toabeng gerekend. Met vele woorden, waarachter ik mijnen wrevel trachtte te verbergen had ik neeflief eindelijk uit zijne liggende houding overeind gekregen. Nu moesten nog deze en gene geroepen worden om de eene of andere boodschap aan te hooren, zoodat het 7 uur was, aleer wij op weg gingen. Door het dorp gaande sloten verscheidene mannen zich bij ons aan, gewapend met geweren en lansen zoodat ik buiten mijne eigen mannen een dertig geleiders (allen Wotoeërs) bij mij had, onder aanvoering van Opoe Toabeng. Buiten het dorp gekomen staken wij het riviertje de Kassa over, hetgeen wij later nog eenige malen moesten doen. Het terrein was absoluut vlak, en met gras en alang-alang begroeid, doch we hadden nog geen kwartier geloopt, of wij kwamen in het bosch, dat overal op Midden-Celebes de Toradja-landen van de kust en hare bewoners scheidt. Het pad voerde steeds noordwaarts door dit bosch. Op kleinen afstand passeerden wij de Toradja dorpen Lasotana en Balele, eigenlijk nieuwe ontginningen in het bosch tot het aanleggen van rijsttuinen. Na $3\frac{1}{4}$ uur door dit bosch

(1) Verg. omtrent de heksen te Posso „Mededeelingen” XXXIX, 1895 blz. 18 en 19.

te hebben geloopt, kwamen wij eenige met gras en klein hout begroeide braaklanden door, en arriveerden een kwartier later aan het Toradja dorp Tanarompo. Een 35 M. breede rivier stroomt er langs. Deze is de Tomoni, een zijrivier van de Kalaena. Van Tanarompo af is deze rivier bevaarbaar. Volgens opgaven ligt hare uitvloeijing in de Kalaena nog een uur of 3 loopens van Tanarompo. Langs de Tomoni worden ook boschprodukten afgevoerd naar Oesoe. Op sommige plaatsen was de oever der rivier afgestort door water dat daar onder den grond vloeide. Dit water was roodgekleurd door de roode aarde, waardoor het stroomde, en het zette die aarde ook af op de in de rivier aanwezige keien.

Het dorp Tanarompo telde zes huizen. Eertijds had het ook een lobo, doch deze was eene maand geleden door Tomori's en Tokiwadoe's verbrand. Eene heining sterker dan ik haar gewoonlijk zag, doch op de gewone Toradjasche wijze gebouwd omringde de kampong. Een hoog opgebouwd wachthuis naar het N.O. gericht moest dienen tot het bespieden van de nadering des vijands. Het was als of alles mij hier bekend voorkwam; dezelfde huizen als in de streken ten Noorden van het Meer, dezelfde rijstschuurtjes, dezelfde wroetende en knorrende varkens. Ook de menschen kwamen mij zoo bekend voor, hetzelfde type der Topebato's, dezelfde verlegen trek op het gelaat bij het ontmoeten, zoo gunstig afstekende bij de brutale vrijpostigheid der Loewoeërs; dezelfde vrouwen met foejasarong's aan en hoofddoeken om, dezelfde mannen met hunnen huiduitslag (cascado), hun schaamgordel, hun in den vorm van buffelhorens opgezetten hoofddoek. Het was mij waarlijk, als of ik hier reeds eerder was geweest.

Het volk, waaronder ik nu was, wordt door de Loewoeërs Tolampoe genoemd, wat in het Toradja'sch wilde, schuwe

menschen beteekent. Men vertelde mij de reden tot het geven van dezen naam als volgt: In den ouden tijd vermeden de Tolampoe's steeds alle ontmoetingen met de Wotoeërs, omdat zij bang waren. Wanneer zij slechts iemand gewaar werden, die niet tot hunnen stam behoorde, liepen zij weg. Om toch met hen in aanraking te komen, gebruikten de Wotoeërs eene list. Zij namen namelijk de sagoweer van de arenboomen, die door de Tolampoe's werden geëxploiteerd, weg, en hingen daarvoor in de plaats zwarte suiker en zout, welke zaken de Tolampoe's toen nog niet kenden. De Tolampoe's deze vreemde zaken in hunne boomen ziende hangen, gingen er heen, betastten ze, en proefden er van, waarna zij tot de ontdekking kwamen, dat deze zaken uitnemend smaakten. Zooveel begrepen zij wel, dat deze suiker en dit zout niet aan hunne boomen waren gegroeid, maar door menschen daarin waren opgehangen. Toen deze geheimzinnige ruilhandel eenigen tijd had bestaan, werden de Tolampoe's nieuwsgierig om te zien, wie de gevers waren. Zij bleven hun sagoweer bespieden en ontdekten, dat het de Wotoeërs waren. Hierdoor kwamen de Towotoe's en Tolampoe's langzamerhand met elkaar in aanraking. Een kabosenja der Tolampoe's, die mij dit verhaal later nog eens deed, voegde er het volgende aan toe: „Toen onze voorouders de Towotoe's kenden, zeiden zij: „Gij hebt broeken aan, en wij dragen slechts schaamgordels; welnu dan moet gij heer over ons zijn”. De man hield de eer dus aan zich. Daarop volgt het bericht: de eerste dienst dien de Tolampoe's aan de Towotoe's bewezen, was het vervaardigen van eene prauw. Tolampoe is dus niet de eigenlijke naam van dezen stam. Zij zelve noemen zich Towatangkoeme, naar den naam van den bergpas, dien zij het Meer verlatende waren overgetrokken, of To saloemouge, naar

eene streek aan den bovenloop der Kalaena-rivier, waar zij het eerst hebben gewoond. Ik heb den naam Tolampoe behouden, omdat deze het meest bekend is in de buitenwereld.

Deze stam is verspreid over een groot gedeelte van zuidelijk Midden-Celebes. Ten Zuiden worden zij begrensd door den boschrand, die hen van Loewoe scheidt; ten Westen door den Tamboke en zijn noordelijke uitloopers; ten Noorden door de waterscheiding van de Golf van Bone en Bocht van Tomini (Takolekadjoe); ten Oosten gedeeltelijk door de Kalaena-rivier (in het Zuiden) gedeeltelijk door den Takolekadjoe (in het Noorden). Zij zijn een stam, die zich zeer vroeg van den moederstam aan het Meer moet hebben afgescheiden. Eigenaardig is het, dat zij hunne taal zoo zuiver bewaard hebben, terwijl bijv. de dialekten van de Tonapoe en Tobada, die zich tegelijk met de Tolampoe, of eerst na hen van het Meer hebben verwijderd, zich zoo gansch verschillend ontwikkelden. De eenige reden kan dunkt mij, slechts zijn de afzondering waarin de Tonapoe's en Tobada's kwamen te leven, daar zij een stuk onbewoond land tusschen zich en het Meer stelden van drie dagen loopens. De Tolampoe bleven van den beginne aan drukke gemeenschap houden met de Topoeöemboto, die tusschen het waterscheidend gebergte en het Meer wonen.

De taal der Tolampoe's is dezelfde, die om, en ten Noorden van het Meer en in Todjo gesproken wordt. Het eenige verschil met het Possosch bestaat hierin, dat zij voor enkele zaken en uitdrukkingen andere woorden hebben; doch zij kennen de in Posso gebruikte synoniemen daarvoor ook. Zoo zegt men in plaats van *barée* „niet,” *arée*, en meer naar het Noorden *aeë*. Ook heeft men in vele woorden, waar in het Possosch *dj* gebruikt wordt, den ouderen vorm met *d* bewaard.

Men vertelde mij, dat behalve het Loewoesch (Boegineesch), Wotoesch en Lampoesch in deze streken nog een klein dialect wordt gesproken, namelijk te Djaladja. Dit dialect schijnt echter alleen tot die plaats bepaald te zijn, en wordt naar het woord voor „niet”, *iba*, genoemd. Ik vermoed echter sterk, dat dit zoogenaamde dialect alleen in de benaming voor „niet” en misschien in enkele woorden van het Possosch verschilt. De Toradja zegt dadelijk, dat een stam eene andere taal spreekt, wanneer het een ander woord dan *barée* voor „niet” heeft, al is die taal overigens geheel dezelfde als de zijne. Zoo zegt hij ook, dat de Tolampoe en de Toampana andere talen hebben, omdat de eersten *aeë* en de tweeden *táa* voor „niet” gebruiken, ofschoon die „talen” nagenoeg gelijk zijn aan het Possosch. (1)

Toabeng heeft in het dorp Tanarompo eene vrouw getrouwd, en heeft er dus ook een huis. In dit zijn huis namen wij onzen intrek. De huizen zijn hier nog eenigszins naar het Boegineesche type gebouwd; zij missen zoowel de open voorgalerij van de Tolage's als de lange middengang der Topebato's. Zij zijn geheel omwand. Het land dieper binnendringende, vond ik de huizen op zijn Topebatosch ingericht. Huisraad en kleeding verschillen niets van die te Posso.

Men verkeerde te Tanarompo in groote vreeze, door den oorlog, waarin men gewikkeld was met Tokinadoe en Tomori. De eerste kampong's der Tomoriërs heeft men reeds na 6 à 7 uur loopens van hier naar het N. O. ten O. De Tokinadoe strekken zich meer naar het Zuiden

(1) Pas gedane onderzoekingen bij Possoërs, die in Loewoe zijn geweest bevestigden mijn vermoeden omtrent het „*iba*”, dat dit slechts in het woord voor „niet”, en in enkele andere kleine afwijkingen van het *Barée* verschilt.

uit, en bewonen ook de bovenlanden om het Malannameer. Beide stammen hadden zich thans tegen de Tolampoe's vereenigd. Tevoren ging men vriendschappelijk met de Tomoriërs om. Den Tokinadoe's echter hebben alle Barée sprekende stammen eenen eeuwigdurenden haat gezworen, waarover straks meer. Als het dorp, dat het dichtst bij het vijandelijke land ligt, had Tanarompo vóór eene maand een' zwaren aanval moeten doorstaan. Bij die gelegenheid was hunne lobo verbrand, en 16 dooden waren aan de zijde der Tolampoe gevallen. De lieden, die achter Oesoe onder de Tokinadoe's waren gaan snellen, en die eenen kop naar Wotoe brachten juist toen ik daar was, waren wraak gaan nemen voor den overval op Tanarompo. Drie dagen vóór mijne aankomst alhier, waren weer eenige vijanden aan den overkant der Tomoni-rivier gezien, zoodat aller gemoed nog in hevige onrust verkeerde. Toen ik een eindweegs naar het Oosten wilde oploopen, om eenen heuvel op te zoeken, vanwaar ik mij eenigszins zou kunnen oriënteeren, liet Toabeng mij onmiddellijk terugroepen, en vroeg, of ik den vijand in den mond wilde loopen. Ging ik baden, op eene plek geen 50 M. van de kampong verwijderd, dan werden mij tien met lansen en schilden gewapende mannen medegegeven. Hiervan maakte men echter een pretje, zoodat ik steeds een dertigtal toeschouwers had bij de dagelijksche reiniging.

Omtrent de oorzaak van dezen oorlog kon ik geene zekerheid bekomen. Hetgeen men mij daarvan mededeelde was steeds zoo verward, onsamenvattend en niets beteekenend, dat ik de pogingen daartoe maar opgaf. Omtrent de eeuwigdurende veete tusschen Tolampoe en Tokinadoe kon ik wel zekerheid krijgen, en ontdekte, dat de oorzaak van die veete bij de Tolampoe's dezelfde is als die bij Torano's, Tooendae's, Tolage's, Topebato's en andere Barée

sprekende stammen. Men deed mij het verhaal daarvan nagenoeg met dezelfde woorden zooals ik dit vroeger meer-malen van de Tolage's en Topebato's hoorde. Ik maak daaruit op, dat deze veete reeds eeuwen oud moet zijn. Dit verhaal luidt aldus:

„Het was in den ouden tijd, toen onze grootvaders (in ruime beteekenis) nog niet geboren waren, en de stammen nog vereenigd om het Meer woonden, dat een kabosenja van het Meer Ngkai (grootvader) Tetemboe genaamd, zich naar het land der Tokinadoe's begaf, vergezeld van eenige slaven, die koopwaren droegen, daar Tetemboe handel wilde gaan drijven. Bij de Tokinadoe gekomen, werden hij en zijne mannen gegrepen. De goederen werden geroofd en de slaven levend in gaten gestopt, waarop palen werden gezet om daarop een huis te bouwen. (1) Slechts enkelen ontvluchtten, onder welken een jongere broer van Tetemboe, die zich in de wildernis verstak om te zien, wat er van zijnen broer zou worden. De Tokinadoe's beprikten eerst het lichaam van Tetemboe met de punt van een mes, zoodat zijne huid vol wondjes was; toen vingen zij tal van groote zwarte boommieren, wier beten vurig branden, en lieten die op het lichaam van Tetemboe los. Toen deze na drie dagen nog niet gestorven was, brachten ze hem naar de smederij, waar men zijne voeten in het vuur legde, en dit met de blaasbalg aanblies. Zoolang Tetemboe

(1) De gewoonte om een mensch te slachten bij het bouwen van eene lobo is algemeen in Midden-Celebes. De Tonapoe's hebben voor zulk eene gelegenheid zes menschen noodig, die doodgemarteld worden, en wier hoofden onder de palen van het huis worden begraven. Men vertelde mij, dat dit ook plaats had bij het bouwen van de woning van een aanzienlijk hoofd. Wat er met het hoofd van den verslagene bij Tolage en Topebato gebeurt, ben ik nog niet te weten gekomen, daar men reeds te goed weet, hoe wij hierover denken, dan dat men ons dit zou openbaren.

spreken kon, vloekte hij de Tokinadoe's en zeide: „Zoolang de hanen kraaien, zoolang er bladeren aan de boomen zijn, zal mijn volk met u strijden. Eerst als de arenpalm zoo glad is als bombariet, en het bombariet zoo ruw van bast wordt als de arenpalm, zal er vrede zijn tusschen uw en mijn volk.” Toen het vuur aan zijnen buik was gekomen zweeg Tetemboe; hij was dood. Zijne woorden werden overgebracht door zijnen jongeren broeder.”

Anderen schrijven de ontdekking van Tetemboe's uiteinde toe aan de onnoozelheid van een klein kind. Toen namelijk niemand van Tetemboe's gezelschap naar het Meer terugkeerde (want *allen* waren gedood) werden eenige mannen naar het land der Tokinadoe's gezonden om onderzoek te doen naar hun lot. In het dorp gekomen, waar men Tetemboe had vermoord, vroegen zij aan een kind of hij wist, waar Tetemboe was. Het kind deed daarop in zijne onschuld het gansche verhaal van den gruwel, en bracht ook de door Tetemboe gesproken woorden over. Toen men het verhaal van het kind niet geloofde, zeide het: „Zie zelve maar: zijn hoofd ligt op de middelste plank in de lobo”. Naar de aangewezen plek gegaan, vonden zij daar een menschenhoofd, dat zij als het hoofd van Tetemboe herkenden aan het goud, dat op twee plaatsen tusschen zijne tanden was aangebracht. (1)

Wanneer de rijst is mislukt, en men kan daarvoor geene oorzaak vinden in nalatigheid ten opzichte van offerfeesten, besluit men eene sneltocht naar het land der Tokinadoe's te ondernemen, aangezien men dan onderstelt, dat de geesten der voorouders vertoornd zijn over het vergeten van hunnen plicht ten opzichte van dien stam. Zijn er eenige

(1) De gewoonte om de holten tusschen de tanden met goud op te vullen komt vooral onder de Tonapoe's en Tobada's, doch overigens verspreid onder alle stammen van Midden-Celebes voor.

dooden van den kant der Tokinadoe's gevallen dan nemen dezen steeds wraak op de Barée sprekende stammen, die het dichtst bij hen wonen als de Topada's, en de Tolampoe's, terwijl bijv. de Tolage's en Topebato's steeds van hun bezoek bevrijd blijven.

Voordat ik van dit onderwerp afstap en terugkeer tot mijn journaal, wil ik nog een verhaal mededeelen, dat mij vóór een jaar gedaan werd door Papaitareka, een kabosenja van Boejoembajan: „Vroeger (dit moet in '84 of '85 zijn geweest) ben ik eens medegeweest met eenen troep Topebato, die bij de Tokinadoe gingen snellen. Wanneer een zeer groote troep daarheen wil gaan, moet hij daartoe eerst toestemming vragen van den Datoe te Paloppo. Als deze toestemming heeft gegeven, mogen zij alleen koppen gaan halen; de huizen mogen zij niet verbranden; ook mogen zij niets rooven, tenzij dan dat zij het geroofde aan den Datoe afleveren. Een kleine troep zooals de onze (we waren slechts met ons twaalfen) behoeft vooraf geene toestemming te vragen. Wij gingen toen ook niet over Loewoe daarheen, maar begaven ons over Oendae en Pada (ten O, van het Meer) naar Tomori. Van hier voert een groote weg naar Kinadoe. Dezen weg volgende kwamen wij over een zeer hoog gebergte, vanwaar wij de zee bij Wotoe konden zien. Het eerste dorp der Tokinadoe, dat wij bereikten, heette Tamoengkoempongko (= heksenberg) en is zoo groot, dat er zeker wel 1500 weerbare mannen wonen (!). De berg waarop het dorp ligt, is zoo steil, dat men er niet anders dan met ladders, bestaande uit pinangstammen, waarin kerven zijn gesneden, tegen op kan. Die ladders worden na gebruik opgetrokken.

„Men was juist bezig met wieden in de tuinen, toen wij daar aankwamen. Den kabosenja, die juist sagoweer zat te drinken, hakten wij het eerst het hoofd af, en

doodden daarna nog eenigen van hen, die aan het wieden waren. De anderen vluchtten naar de kampong, waartoe zij eene breede rivier over moesten. Men riep zijne makers in de landstaal toe: *Pesala ende naiwali*, wat moet beteekenen: „zie de vijand komt hier heen”. Toen wij de Tokinadoe's hadden gedood, namen wij hunne hoofden, vier in getal, en liepen daarmede hard weg, want de Tokinadoe's hebben de gewoonte hunne vijanden hardnekkig te vervolgen, en keeren nooit terug, voordat zij een hoofd gekregen hebben, al moeten zij zelf daarbij ook omkomen.

„Ik was verbaasd te zien, dat er zoovele groote mannen en vrouwen onder hen zijn. Schilden gebruiken zij niet, maar zij dragen harnassen van touw of rotan gevlochten. Hun zwaard is zeer lang en zij hanteeren het met twee handen. Hunne strijdmutsen zijn voorzien van herten-geweien (?). Wanneer zij in den oorlog uitgaan, stoppen zij de ooren dicht met klei, om het niet te hooren, als een hunner gedood wordt (en daardoor den moed verliezen). Zij eten alle mogelijke dieren, die zij krijgen kunnen: varkens, honden, katten, muizen, slangen en dergelijke, alles wat op de aarde te vinden is eten zij, alleen wormen worden door hen niet gegeten (*pura² nakoni anu tarata ri wawontana sei, podo tagai barée nakoni*). Mijne walging werd daardoor opgewekt, dat zij de darmen van geslachte dieren niet opensnijden en schoonmaken, al eer ze te eten, doch de faeces alleen er uit knijpen.”

Keeren wij thans tot mijn dagverhaal terug. Zoodra wij te Tanarompo waren aangekomen, deelde Opoe Toabeng zijne bevelen uit, ten einde nog meerdere lieden hier te verzamelen. Daar men eerst over een of twee dagen de aangewezen geleiders uit Wotoe kon verwachten, moest ik er mij in schikken drie dagen te Tanarompo te blijven.

Het huis van Toabeng was door de medegebrachte Wotoeërs propvol. Gelukkig liet men mij de noodige ruimte. Ik was gewoon bij aankomst op eenige plaats de plek, die ik voor mij wenschte met mijne goederen af te zetten, en men eerbiedigde steeds deze barricade. Tegen den avond ontstond er eene beweging onder de neergehurkte schare, en velen verzamelden zich om twee mannen. Ik ging er heen: Aan een der Paloppoërs, die met mij mede waren gegaan, was een rijksdaalder ontstolen. Men wilde nu weten, wie dit had gedaan. Met een stuk houtskool werden over de bolle zijde van eene rijstwan twee middel-lijnen getrokken, die elkaar rechthoekig sneden. Op het snijpunt legde men een opgevouwen sirihblad, waarin wat kalk en pinang. Twee tegenover elkaar zittende mannen lieten de wan op hunnen uitgestreken wijsvinger rusten, zoodat deze in evenwicht was. Onder de wan brandde men wat wierook. Na zoo eenigen tijd gewacht te hebben, noemde een der beide mannen den naam van een der aanwezigen, na eerst aan de geesten te hebben verklaard, wat men wilde weten. Vier namen werden genoemd, waarbij de wan in rust bleef. Bij het noemen van zekeren Deng Masiga begon de wan hevig te schommelen en stootte krachtig met de randen op den vloer. Driemaal achtereen werd de wan weder in evenwicht gebracht, en opnieuw gevraagd of Deng Masiga den rijksdaalder gestolen had. Na iedere vraag begon de wan woest te schommelen en te stooten, waarna men voor waar aannam, dat Deng Masiga de dief was. Deze echter bleef ontkennen, dat hij het had gedaan.

Wij hadden hier dus te doen met een spiritistisch experiment van de laagste soort. Ik overtuigde mij, dat de vingers, waarop de wan rustte, stil bleven; bovendien raakte de wan bij den eersten stoot reeds geheel uit haar

evenwicht, en sloeg dan toch naar den anderen kant over. Naar aanleiding van dit geval vertelde mijn mandoer mij, dat dit experiment te Makassar algemeen wordt toegepast, dat de wan de houders vaak medesleept, en op de plek, waar het gestolene ligt, klopt. Wat men hiervan ook moge denken, het is opmerkelijk, dat deze spiritistische uitingen van de eenvoudigste soort hier dezelfde zijn als in Europa en elders.

2 Januari. Ik sliep van nacht zeer weinig. Er waren tal van kleine beestjes, door de Tolampoe's *kasisi* genoemd, en in de Molukken en de Minahassa bekend onder den naam van *gonone*. (1) Zij vliegen rond en maken geen geluid, doch veroorzaken een' ondragelijken jeuk op de lichaamsdeelen, die bloot liggen.

Ik maakte thans ook kennis met den kabosenja van het dorp Tadajoeroe geheeten. Sedert Toabeng in zijn dorp kwam wonen, is hij voor het uiterlijke tot het Mohammedanisme overgegaan. Hij vertelde mij ook, dat slechts weinigen der Tolampoe's zijn voorbeeld hadden gevolgd. Toen ik aan een ander zijnen naam had gevraagd, en dien had opgeschreven, zeide een der Loewoeërs hem, dat hij nu spoedig zou sterven, waarop de man mij smeekte zijnen naam weder uit te wisschen. Ik kon er hem alleen in doen berusten na de opmerking, dat ik niet zijnen wezenlijken naam, doch slechts zijn tweeden naam, zijn *pompeindo* had opgeschreven. Men gelooft namelijk, dat ik met zijnen naam ook zijne ziel (de fijnste van de drie zielen, *tanoana* genaamd) zou medenemen. Toen ik later de namen opschreef van de dorpen, die Toabengs vrouw mij opgaf, vroeg zij mij bezorgd, of ik daarmede niet de ziel

(1) De gebroeders Sarasin geven *gonone* weer door: Milbe, een soort *made* of *mot*, enz. *Red.*

der dorpen medenam, en de bewoners daardoor ziek zouden worden. (1)

De kabosenja had vernomen, dat ik te Wotoe geïnformeerd had naar dondersteen, en daarom had hij een exemplaar, dat hij bezat, eens medegebracht, om mij dit te laten zien. Hij haalde nu eenen langwerpigen steen voor den dag, aan eene zijde plat, ter lengte van 16 cM. en met eenen omtrek van 10 cM. De steen was groen van kleur, zeer hard en buitengewoon zwaar. Hij werd zorgzaam in een katoenen zakje bewaard. De man deed er mij het volgende verhaal bij: „Vóór eenige jaren was ik bezig het onkruid in een stuk boschland te wieden, ten einde daar eenen rijsttuin aan te leggen, toen ik de punt van dezen steen boven den grond zag uitsteken. Toen ik er langer naar keek, kwam hij van zelf uit den grond op, zoodat ik overtuigd werd, dat dit een dondersteen was; ik nam hem dus mede naar huis. 's Nachts had ik eenen droom, waarin eene vrouw tot mij kwam, die zeide: „Vriend, bewaar dien steen goed; het is een dondersteen en heet: *kedje-ntana*. Als ge uw zwaard er op wet, zal niets voor dat zwaard te hard zijn. En als het dondert en bliksemt, moet ge den steen in wat water afwasschen, en van dat water u zelf en uwe huisgenooten op het hoofd sprenkelen, dan zal de bliksem geen uwer treffen.”

Twee der bijzittende Loewoeërs beweerden dat zij ook dondersteen hadden. De een is geel als de schil van eene rijpe pisang en heeft ook een' langwerpigen vorm; de ander is wit, en heeft de gedaante van eene bijl met een gat voorzien. Door dit ten toon spreiden van donder-

(1) Eene zeer interessante studie over dit geloof schreef R. Andree, in zijn werk *Ethnografische Parallelen und Vergleiche. Neue Folge Sympathie zauber* blz. 8-17.

steen en ontstond onder de aanwezigen een wedstrijd mij hunne adjimat's te laten zien. Men ging aan het uitpakken van de sirih-pinangzakken, waarin men ook deze kostbaarheden had geborgen. en ik moest menig wonderlijk verhaal aanhooren. De voornaamste dingen, die ik zag, waren:

1. Een steenen kogel, zeer zwaar, veel gelijkende op ivoor. De omtrek bedroeg $8\frac{1}{2}$ cM. Hij was gevonden in den knol van eene plant, die in het Loewoesch *pěno-pěno*, en in het Lampoesch *simpowoke* wordt genoemd. Deze knol wordt door de Tolampoe's ook aangewend als middel om de rijstaren te doen zwellen, van daar zijn naam, die, „te zamen, op gelijke wijze doen opzwellen” beteekent. Men zeide dat deze steenen hoogst zelden in de knollen dezer planten worden gevonden. De kracht, die men aan dezen steen toeschrijft, is, dat de kist, waarin hij wordt gelegd, nimmer ledig, maar altijd gevuld zal zijn (*pěno-pěno* beteekent: geheel gevuld).

2. Een miniatuurkruikje van Chineesch porselein, ter hoogte van 2 cM. De klontong's op Java verkoopen deze kruikjes gevuld met zeker reukwerk, waarvan men gaat niezen (misschien wel fijne peper). De eigenaar van deze *adjimat* had het ding geërfd van zijnen grootvader, die het bij het graven in den grond gevonden had. De kracht aan dit kruikje toegekend is, dat het den eigenaar vrijwaart voor kogels, wanneer hij het bij wijze van tabakspruim achter de kiezen houdt.

3. Eene bijl van geslagen rood koper reeds sterk verweerd; de lengte was 11 cM., de lengte van de snede 8 cM. Het gat van deze bijl liep echter evenwijdig met de lengte van het voorwerp, als bij eene spade. Het voorwerp was in een klein riviértje gevonden, en men beweerde, dat het een snijstand was van den geest Longga. Deze booze geesten (want ik geloof, dat er meerderen zijn)

waren over de aarde rond. Als men ze pas ziet, zijn ze niet grooter dan de duim, maar in een oogenblik schieten zij op, zoodat hun hoofd in de wolken komt. Van de Golf van Bone af tot aan de Bocht van Tomini gelooft men aan deze geesten. (1) Tusschenbeide verliezen zij eenen tand, en wanneer de gelukkige vinder het voorwerp in den oorlog om het middel draagt, loopt hij alle slagen en steken vrij.

De Tolampoe's eten als de Possoërs tweemaal daags. Zij gebruiken daarbij ook dezelfde manden op een voetstuk die bij de Possoërs *padja*, hier *langka* genoemd worden. Na den morgenmaaltijd gingen vijftien van onze geleiders, die Opoe Toabeng hadden gebracht naar Wotoe terug. Daardoor werd Tanarompo aanmerkelijk in zielental verminderd. Ik maakte mij ongerust, dat de Tokinadoe's en Tomoriërs hunnen aanval op het dorp zouden herhalen. Ik weet genoeg van de wijze van oorlogvoeren der Toradja's om daarvoor niet al te bang te zijn, doch de gedachte, dat ik mij in zoo'n geval in den strijd zou moeten mengen, maakte mij ongerust. Gelukkig echter heb ik gedurende mijne gansche reis niets van den vijand bemerkt.

Eenige kabosenja's uit verschillende dorpen, die Toabeng had doen ontbieden, kwamen opdagen. Ieder hunner kreeg in last eenige manschappen te leveren. Daar sommige plaatsen, van waar dezen moeten komen, veraf liggen, zouden er minstens nog twee dagen overheen gaan, al eer wij de reis zouden kunnen voortzetten. Ik was hierover niet in mijn schik, maar Toabeng troostte mij, zeggende, dat zij alsdan de goederen in vele deelen zouden verdeelen, en

(1) Zie „Mededeelingen” XXXX, 1896 blz. 29 onder *seta*. *Longga* heb ik vergeten op te noemen onder deze *seta*. (In het Makassasch en Boegineesch beteekent het woord: *lônggá* = reus. Zie Woordenb. i. v.).

Red.

zodoende op weg zijnde aan tijd zouden winnen, wat wij nu verloren. Ik moest er wel in berusten.

In den middag hield ik mij met eenige Tolampoe's bezig over hunne gewoonten, waaruit mij bleek, dat deze geheel overeenkomen met die te Posso. Ook de namen der geesten als Poewēmpa-laboeroe, angga, lamoa en anderen zijn geheel dezelfde. Het viel mij ook op, dat sommige vrouwen in plaats van den hoofddoek, een' van geel riet (*wintoe*) gevlochten band om het hoofd hadden, eene gewoonte, die algemeen gevolgd wordt door de vrouwen der Tonapoe's en Tobada's.

3 Januari. Een groot gedeelte van den nacht had men doorgebracht met *moraego*, een' dans van mannen en vrouwen, die in twee halve cirkels verdeeld, met bepaalde passen ronddraaien; de zangwijs, het stampen op den grond, en het gillen van hi, hi, ho, ho, waren juist dezelfde als te Posso. De gezongen verzen kon ik niet aanstonds als Possosche verzen herkennen omdat ik weinig *raego*-coupletten van buiten ken. Een paar, die ik opzeide kende men hier ook.

Ik merkte op, dat, wanneer ik met Tolampoe's zat te praten, zij weinig woorden gebruikten, die ik niet kende. Zoodra ik echter naar namen van voorwerpen vroeg, gaf men dikwijls eenen anderen naam op, dan den te Posso gebruikelijken. Het is zeer wel mogelijk, dat van die voorwerpen er eerst zijn uitgevonden na het uiteengaan der stammen, waarna men dus onafhankelijk van elkaar verschillende namen aan hetzelfde voorwerp gaf.

Vele vrouwen hadden gaten in de ooren, in welk gat zij een schelpje hadden gestoken.

Opoe Toabeng vertelde mij, dat onder de Tomoriërs tegenwoordig eene zuster van den Opoe Patoenroe woont, die de Tomoriërs tegen de Tolampoe's heeft opgezet. Hoe

die zuster daar zoo kwam, wist hij mij niet te zeggen, „zij wilde dat zoo”. Het schijnt, dat de Tomoriërs, die het dichtst aan Loewoe wonen nog eenigszins de macht van den Datoe van Paloppo erkennen, en daarom iemand van het koninklijk geslacht in hun midden hebben, die hen „draagt”, dat is, die hunne belangen bij den Datoe voorstaat, iemand, die voor dat volk instaat. Overigens erkennen de Tomoriërs de heerschappij van Loewoe niet. Zij en de Tokinadoes, Toëssoe's (met wie het Gouvernement in 1856 gevochten heeft) zijn allen onderwerpingen van eenen vorst, die te Petasia woont, en den titel voert van Datoe ritana, dat is „vorst in het land”, een vorst uit het land zelf, dus geen Boeginees of andere vreemdeling. De Topakambija's, Topoeöembana's en Topada's zijn Barée sprekende stammen, die ten Z. en ten O. aan het land der Tomoriërs grenzende ook den Datoe te Petasia als heer erkennen. De tegenwoordige vorst heet Maroendoe. Langen tijd had ik mij voorgesteld, dat deze vorst oorspronkelijk een Loewoerees zou zijn, door den Datoe van Loewoe te Petasia geplaatst, ten einde het Oostelijk gedeelte van het Loewoesche rijk te beheeren. Toen ik nu te Paloppo kwam, informeerde ik naar de verhouding van den Datoe ritana en den Datoe te Paloppo. Men zeide wel, dat de Datoe van Paloppo niets met de landen onder den Datoe ritana te maken had, doch men verklaarde den Datoe ritana toch tot een' palili, vazal van den Loewoeschen vorst. Toen ik er den Opoe Balirante naar vroeg, vertelde deze mij, dat de Datoe ritana zonder eenig toedoen van Loewoe daar gekomen was; dat de vorst van Paloppo niets over dien van Petasia te zeggen had, doch dat zij als vrienden samen leven, de eerste als oudere, de tweede als jongere broeder.

Omtrent de verhouding tusschen deze beide Datoes leeft

onder de Toradja's van Midden-Celebes nog de volgende legende: Om den Datoe te Petasia te beproeven, zond de Loewoesche vorst eens een stuk katoen aan hem met de boodschap, of hij de draden van dit stuk alle uit een kon halen. De Datoe van Petasia deed dit, en zond op zijne beurt een stuk foeja (geklopte boomschors) aan den Datoe van Paloppo met het verzoek daaruit eens alle draden te halen. Aangezien de Loewoesche vorst natuurlijk hierin niet slaagde, moest hij erkennen, dat de Tomorische collega minstens gelijk aan hem was in macht en aanzien.

In den loop van den dag deed ik bij Toabeng nog eene krachtige poging om mij een paar gidsen te geven, daar ik mij wilde begeven naar de plek, waar de Tomonie zich in de Kalaena-rivier stort. Mijn aandringen was echter vergeefs.

Om kwart vóór 5 kwamen 11 mannen van Saloso, een Lampoesch dorp, aan. Zij waren door Toabeng ontboden om ons te begeleiden. Ik merkte op, dat vele mannen een soort van oorknoppen droegen, *djali* genaamd. Op mijne verdere reis zag ik deze gewoonte nog menigmaal toegepast door mannen der Tolampoe's en Topoeöembotoërs. Het is ongetwijfeld eene navolging van de oorknoppen der Boegineezen, die ook *djali* heeten. De Tolampoe's snijden die oorknoppen uit ebben hout of buffelhoorn. Terwijl ik de eerste voor een weinig kralen machtig werd, vroeg men mij voor de laatste een rijksdaalder. De *djali* ziet er uit als een paddenstoel; de kap is van boven ingelegd met stukjes paarlemoer, den steel steekt men in het gat, dat in de oorlel is gemaakt, terwijl een achter de oorlel dwars ingestopt stukje hout verhindert, dat de knop uit het gat valt. Enkelen, die wel gaten in de oorlellen hebben, doch geen oorknoppen daarin gebruiken, binden in het gat eene roode draad vast, welke hen op

den schouder afvalt. Ook een van rotan gevlochten band om den bovenarm (*sakili*) die in het Possosche niet veel gedragen wordt, merkte ik hier dikwijls op. Bij enkelen was deze band van koper. De meeste mannen droegen baadjes van wit katoen met rood afgezet, zooals ook de Topebato's ze veel gebruiken.

De wapenen der Tolampoe's zijn in vorm dezelfde als die der Possoërs. Hunne schilden echter vervaardigen zij zelden van hout, maar vlechten die van rotan, in vorm zijn zij gelijk aan de houten schilden der Torano's, en boven het Meer wonende stammen. Ter loops herinner ik er hier aan, dat de Toradja zijn schild nimmer gebruikt om slagen of stooten op te vangen (daartegen zouden de schilden niet bestand zijn), doch alleen om ze te pareeren.

Het gesprek, dat ik met de mannen van Saloso voerde, liep weder over hunne gewoonten. Het verhaal van de *tamboeja*, die vuur uit den hemel ging halen, omdat al het vuur op de aarde was uitgedoofd, kenden allen. (1) De aanroeping van de goden boven en de goden beneden geschiedt op dezelfde wijze en met dezelfde woorden als in het Possosche.

4 Januari. Van morgen gingen de lieden van Saloso vast vooruit naar Pantjoelele, de plaats, waar heen ik mij den volgenden dag zou begeven. Zij voerden drie zakken met rijst en eenig ander goed van mij met zich mede. Overigens ging deze dag kalm voorbij; verscheidene Toradja's kwamen nog tot ons om ons te begeleiden. De maaltijden, die deze lieden gebruikten, bestonden enkel uit

(1) Zie „Mededeelingen” XXXVIII, 1894, blz. 340, 341. Ik ben hier tevens in de gelegenheid op te merken, dat de in die legende voorkomende *tamboeja* niet de naam is van eenen man, maar van een soort buitengewoon groote vlieg. De Toradja's zeggen nu nog, dat dit beestje oogen in de oksels der voorste pooten heeft.

sagopap met wat erwten als toespijs. Toen ik hen vroeg, of zij dit voedsel veel gebruikten, antwoordden zij, dat men slechts enkele maanden na den oogst rijst pleegt te eten, en men het verder met sago doet. Gedurende mijne reis in het binnenland vielen mij de kleine rijsttuinen der Tolampoe's dan ook op, wanneer men gewend is aan de uitgestrekte rijstvelden der lieden om en boven het Meer. Ik „sloot vriendschap” met de nieuw aangekomenen, die er veel schik in hadden, dat ik hunne taal sprak.

Een der troepen Tolampoe's die pas waren aangekomen, bracht het bericht, dat de Tomoriërs iemand van Tamoengkoedena, een dorp iets ten Noorden van het Meer hadden gesneld. Deze man was onder de Tomoriërs gaan wonen, en had daar eene vrouw getrouwd. De Tomoriërs nu beweerden, dat de man hen aan de Tolampoe's had willen verraden, en daarom had men hem op staanden voet gedood. Het was eigenaardig de vreugde te zien over den dood van den Tamoengkoedenaer, want, zeide men, daarmee hebben de Tomoriërs wraak genomen over het gebeurde bij de Tokinadoe's achter Oesoe. Daarom is het thans onze beurt weer om bij hen te gaan snellen, en zullen zij voorloopig wel niet tot ons komen.

5 Januari. In den nacht woedde een hevig onweder over het dorp. De donderslagen volgden de bliksemstralen onmiddellijk op. Men vertelde mij, dat hier vaak zulke zware onweders voorkomen; dit zal wel moeten worden geweten aan het ijzer, dat overal op Midden-Celebes in den grond zit.

Het duurde weder zeer lang eer Toabeng op was en gegeten had, zoodat we eerst om 9 uur konden vertrekken. Vlak bij Tanarompo staken wij de Tomoni-rivier over, en uit vrees voor de Tomoriërs, die wellicht op den weg in de nabijheid van het dorp loerden, werd ons een pad door

het bosch gebaad. Vijf mannen gingen met kapmessen vooruit, en hakten een pad. Meermalen moest de karavaan halt maken, wanneer er wat veel was te hakken, van welk oponthoud de groote boommieren gretig gebruik maakten om ons in de voeten te bijten. Ook traptten wij menigmaal in dorens, die kwistig op den grond waren gezaaid. Na een uur door deze wildernis te hebben voortgeworsteld, kwamen wij uit op het bestaande pad, en konden nu sneller vorderen, ofschoon de hevige regen in den vorigen nacht den weg zeer doorweekt en glibberig gemaakt had. Het was alles bosch, waardoor dit pad ons voerde.

Na $2\frac{1}{2}$ uur van Tanarompo te hebben geloopen, kwamen wij aan de Lopi, eene rechterzijrivier van de Kalaena. De Lopi is hier niet breeder dan 5 M. Een over de rivier gevallen boomstam diende ons tot brug. Tot nu toe hadden wij over effen terrein geloopen. Na echter de Lopi te zijn overgetrokken, begonnen wij te klimmen, doch dit ging zeer geleidelijk. Boven op den berg gekomen, voerde het pad langzaam naar beneden om verder op te stijgen en weer te dalen. De grond bestond hier uit roode aarde. Wat verder op liepen wij over kristalachtig gesteente, en nog verder over grijze aarde, die tengevolge van het afwateren door regenwater het voorkomen had gekregen van uit verschillende lagen te zijn opgestapeld. Een klein $1\frac{1}{2}$ uur na de Lopi daalden wij neer in de bedding van de Laenobo, mede eene rechterzijrivier van de Kalaena, eene rivier ongeveer even breed als de Tomoni. Het water reikte ons tot aan de knieën. Tien minuten verder (wij waren door eenen pas schoongemaakten rijsttuin gegaan) en wij stonden aan de Kalaena. Den indruk, dien deze rivier op mij maakte, zal ik niet licht vergeten. Breeder dan de Posso, maar niet zoo diep stroomt zij met kracht voort. De aanblik is rustiger als die van de Posso, die met groot geweld en vele sprongen haren weg vervolgt.

Op dit punt komen de wegen van Boeraoe en Wotoe te zamen. Hier dus ook hadden Europeanen voor het eerst de rivier bewonderd. Kort voor wij hier aankwamen, hadden wij op kleinen afstand het dorp Boejombojo (bamboeberg) gepasseerd. Na eene korte rust gingen wij verder en kwamen na een goed half uur loopens aan het landschap Dompelo, waar de heeren Sarasin de rivier overstaken. Wij echter zetten de reis voort aan den rechteroever der Kalaena, en ik was daardoor in de gelegenheid nog eene zijrivier van de Kalaena te ontdekken, Oeroelanti genaamd, die zoo breed is als de Tomoni. (1) Wij kwamen bij haar, vijf kwartier loopens van het punt, waar wij het eerst de Kalaena hadden gezien. Bij het oversteken kwam het water ons tot over de knieën.

Aan deze rivier gekomen ontlastte zich de reeds sedert eenigen tijd dreigende lucht in eenen hevigen plasregen, vergezeld van een geweldig onweder. Met versnelden pas vervolgden wij onzen weg over een heuvelachtig en zeer glibberig terrein. Ik kwam eenige plekken voorbij, die men had schoongemaakt voor den rijstbouw, en had tusschenbeide een schoon gezicht op de statige Kalaena, tot wij Pantjoelele, de hoofdplaats van Dompelo bereikten. Hier zouden wij den nacht doorbrengen; mijne mannen en ik werden in de smederij ingekwartierd. Daar wij slechts in den vroegen morgen eenige rijst hadden genuttigd, en het reeds vijf uur was aleer wij in dit dorp aankwamen, was ons eerste werk eten te koken.

Pantjoelele bestaat slechts uit twee huizen en verscheidene rijstschuurtjes met een smederij. De plek is omringd door

(1) Behalve de opgenoemde groote zijrivieren, waren wij nog eenige beken overgetrokken, die zich ook alle in de Kalaena ontlasten, namelijk tusschen de Tomoni en de Lopi, de Malekoe en de Mbosi; tusschen de Lopi en de Laembo: de Kaboeboe, de Rindo-rindo en de Bambampobala.

eene omheining en de Kalaena stroomt langs de noordzij van het dorp. Eene eigenaardigheid, die ik hier voor het eerst opmerkte, en waarvan ik later zag, dat zij veel onder de Tolampoe's voorkomt, is, dat zij vele hunner huizen dekken met plankjes, ter lengte van een el en van $1\frac{1}{2}$ —4 dM. breedte. Deze plankjes hakt men met het kapmes uit vrij hard hout van eenen boom die hier *balani* genoemd wordt. Het landschap Dompelo, waarin Pantjoelele ligt, heeft zijnen naam ontleend aan een klein zijriviertje van de Kalaena, dat door dit land stroomt. In de smederij van het dorp hing ook de gebruikelijke pijl en boog met de daaraan vastgebonden modellen van lanspunten, kapmessen, bijlen enz. in hout. De pijl en boog heeten hier ook *pana*. Gelijk ik elders reeds opmerkte, dient dit toestel, dat men hier ook *lamoa* noemt, om de ziel van het te smeden ijzer vast te houden, opdat het niet vervloeie.

De avond was nog niet gevallen toen ik bezoek kreeg van Tamagáa, kabosenja van Pantjoelele, en van eenige andere kabosenja's uit den omtrek, onder wie Tamagáa's oudere broeder Taralena, hoofd te Tandolangi, mijn latere gids. Het kwam ook te spreken over den oorsprong der menschen. Tamagáa vertelde mij, dat de eerste menschen uit den hemel waren nedergelaten op den Watangkoeme (ten N. O. van den Takolekadjoe) den bergpas, waarover de Tolampoe's waren getrokken, toen zij zich van het Meer verwijderden. Eerst hadden de goden (*lamoa*) slechts eenen man neergelaten, doch medelijden hebbende met zijne eenzaamheid, lieten zij ook eene vrouw neder. Deze waren de eerste menschen. Zij kregen twee kinderen, die met elkander huwden, en aan het volgende menschengeslacht het aanzijn gaven. De Boegineesche invloed op de Toradjasche legende omtrent het ontstaan der eerste menschen is hierin duidelijk te herkennen, wanneer men de

zuivere legende der Toradja's van Midden-Celebes („Mededeelingen XXXVIII, 1894) vergelijkt met die der Boegineezen en Loewoereezen (Bijdragen tot de T. I. en Volkenkunde van Ned. Indië 4^e Volgr. deel X).

Toen ik de opmerking maakte, dat de lieden hier veel sago eten, zeide de kabosenja: „hoe zouden wij hier lang rijst kunnen eten daar wij zooveel aan den Opoe te Wotoe moeten geven; ieder huisgezin brengt jaarlijks 6 van biesen gevlochten zakken (*rombe*) gestampte rijst, kippen, sirihpinang zakjes en andere zaken op.” Deze Opoe is op dit oogenblik een broer van Toabeng, en moet niet verward worden met het hoofd van Wotoe, den Matowa bawa lipoe. Of de Tolampoe's buiten deze belasting aan den Opoe te Wotoe nog eene andere belasting aan den Datoe moeten opbrengen, is mij niet geheel duidelijk geworden, ik meen van wel. Ik kreeg zoo den indruk, dat den Lampoeërs al hunne have door de Wotoeërs wordt afgetrosgeld, en het is best mogelijk, dat men daarom niet zooveel rijst verbouwt, daar men deze toch niet lang zou kunnen bewaren.

Hier evenals bij zoovele andere gelegenheden kon ik ook de Tolampoe's met het Christendom in kennis brengen.

6 Januari. Ik had niet anders gedacht dan heden de reis te zullen voortzetten, maar dit ging weer niet. De lieden, die naar Pantjoelele waren afgezonden, om de zaken in orde te maken, waren daar gelijk met ons aangekomen, zoodat wij den kabosenja hadden overvallen. Hij kon niet zoo spoedig de noodige geleiders naar het volgende station bijeenkrijgen, doch had dienzelfden avond reeds eenige lieden afgezonden om manschappen bijeen te roepen. De dragers die ons tot Pantjoelele hadden gebracht, keerden dezen morgen naar hunne woonplaatsen terug.

Het gedwongen oponthoud trachtte ik mij zoo goed mogelijk ten nutte te maken en ik behoefde daartoe niet

veel moeite te doen, daar ik den ganschen dag niet zonder bezoekers was. Ik onderhield mij voortdurend met hen over hunne zeden en gewoonten, en kwam daardoor hoe langer zoo meer tot de overtuiging, dat ik hier met den zelfden stam had te doen, waartoe ook de Possoërs behooren. Al onze gesprekken behoef ik niet te herhalen, daar ik van de zeden en gewoonten der Possoërs reeds een en ander in dit Tijdschrift mededeelde.

De kabosenja Tamagáa had zijn oog laten vallen op mijne geëmailleerde kommetjes. Hij zeide, dat dit de eerste maal was, dat een Hollander in zijn dorp kwam; van dit feit moest hij een blijvend aandenken hebben, en vroeg daarom een kommetje. Uit zuinigheid zou hij het voorwerp alleen bij offerfeesten gebruiken, opdat het lang zou blijven bestaan. Ook eene mijner slaapbroeken trok hem zeer aan om het patroon, en hij bedelde er om. Ik zeide hem het kleedingstuk te willen afstaan, als hij mij een stuk gekleurde foeja bezorgde, door eene Tolampoe beschilderd, daar ik tot nu toe slechts enkele onbeduidende stukken had kunnen krijgen. De man bracht mij nu eenen hoofddoek door zijne zuster beschilderd; hij vertelde mij er echter bij, dat deze hoofddoek heilig was, daar hij alleen gebruikt werd om bij lobo-feesten *anitoë* aan te roepen (*mombao*). De schildering van den hoofddoek was eene der eigenaardigste, die ik tot nu toe gezien heb, en verschilt aanmerkelijk van de modellen, die men onder Tobada's, Tonapoe's en de N. wonende Barée sprekende stammen vindt. De middenfiguur is omgeven door eenen dubbelen rand, waarin kikvorschen, spinnen, hagedissen, vuurvliegen, glazemakers en andere dieren zijn geschilderd. Later werd ik nog eenen hoofddoek machtig, die op gelijke wijze als deze was beschilderd. Toen ik zeide mijne pantalon gaarne voor dit stuk foeja af te staan, zeide hij,

dat hij dan eerst de godheid (*lamoa*) die er in zat, er uit moest halen, (want de hoofddoek was heilig) en in de broek overbrengen. Indien hij dit niet eerst deed, zou ik ziek worden. Hoofddoek en broek legde hij op elkaar, en bracht ze boven in huis. Wat pinang, kalk en tabak werden in twee sirihbladeren gewikkeld, waarvan het eene tusschen de beide kleedingstukken in, en het andere er bovenop gelegd werd. Daarna riep hij *lamoa sindate* aan, en vertelde dezen, "dat de pandita hem eene broek had gegeven, en verzocht dus *lamoa* uit den hoofddoek te gaan, en in de broek te verhuizen, daarbij vragende om den tegenwoordigen eigenaar van den broek noch den eigenaar van den hoofddoek ziek te maken". Daarop werden de sirihbladeren met toebehooren op den middelsten balk in huis gelegd, en – de *lamoa* was verhuisd.

Kabosenja Tamagáa was nu mijn verklaarde vriend, en hij verzekerde mij herhaalde malen dat het hem zeer speet mij om den oorlog met de Tomoriërs niet te kunnen vergezellen. Hij zou deze gelegenheid dan ook gaarne hebben aangegrepen om de Topoeëmbotoërs te beboeten. Ik vroeg welke reden hij hiertoe had. Met de vooruitgestoken lippen wees hij zwijgend naar een der balken van de smederij, waaraan vier eindjes rotan waren gebonden. "Viermalen hebben zij mij reden gegeven hen te beboeten," zei hij, "en ik moet minstens één buffel van hen hebben." Een van die redenen was, dat zij hem geen eten hadden gegeven, toen hij eene vorige maal bij hen was geweest.

Van kabosenja Taralena kreeg ik een blaasroer (*sopoe*). Ik had er meerdere willen koopen, maar die men mij aanbood waren defect en anderen wilden de hunne niet afstaan. De blaasroeren der Tolampoe's zijn korter dan die der Tolage's, De mijne meet 1 M. 60 cM. Zij zijn

overigens op dezelfde wijze gemaakt als die der Tolage's, (1) alleen is de ruimte tusschen den buitensten en den binnensten bamboe opgevuld met fijn zand, om het schiettuig zwaar te maken. Aan de beide einden is deze tusschenruimte afgesloten met hars. De Tolampoe's beweren dit geweer ook te gebruiken in den oorlog. (2)

Toen het bekend werd, dat ik kralen bij mij had, kwamen verscheidene meisjes en vrouwen mij daarom vragen. Ik merkte toen op, dat de tanden van boven- en onderkaak van hen, die tot den vrijen stand behoorden, bij de wortels waren uitgeslagen. Deze gewoonte, waarvan ik verder vernam, dat zij algemeen wordt toegepast bij de Tolampoe's en Topoeöembotoërs, beiden Barée sprekend, hebben zij gemeen met de Tobada's en Tonapoe's. Wat dit mutileeren der tanden betreft, hebben deze stammen den oorspronkelijken vorm bewaard, terwijl de andere stammen deze barbaarsche gewoonte verzachten tot vijlen. (3) Langzamerhand zal het vijlen der tanden bij deze stammen ook wel algemeen worden. Bij de mannen althans heeft het uitslaan der tanden reeds niet meer plaats.

Dat bij de Tolampoe's oudere gewoonten langer zijn blijven bestaan dan bij de andere stammen brengt mij ook op de gedachte, dat de hoofddoek, dien de vrouwen dragen (*tali*) niet oorspronkelijk is. Bij de Tonapoe's en Tobada's dragen de vrouwen algemeen eenen band van *wintoe* of ander riet om het hoofd; bij de Tolampoe's vindt men

(1) Zie mijne schets over de Jacht in dit Tijdschrift.

(2) De Toradja's boven Paloppo gebruiken ook het blaasroer. Ik kon er echter geen krijgen, omdat geen hunner er een naar Paloppo had medegebracht.

(3) Verg. de studie van Prof. Wilken: „Iets over de mutilatie der tanden bij de volken van den Indischen Archipel.” Bijdragen T. L. en Volkenkunde 5de Reeks, deel III (1888) blz. 472 en v.v.

èn dezen band èn den hoofddoek; bij de overige stammen met eene hoogst enkele uitzondering algemeen den hoofddoek.

Verscheidene lieden vroegen mij dringend om een handje vol van mijne rijst, om die tusschen de rijst in hunne tuinen te strooien, als middel om hunne rijst te doen gelukken. Men klaagde er veel over, dat de rijst in deze streken zoo dikwijls vernield wordt door muizen, waarvan men hier veel last schijnt te hebben. Ik verklaarde hun slechts één middel voor hen te hebben: voortdurend den zegen van den eenigen God over hunne tuinen af te vragen.

Intusschen waren vele lieden uit den omtrek te Pantjoelele aangekomen. Onder hen bevond zich ook een voornaam kabosenja, Taäle. Deze man was een der Toradja hoofdlieden, die de Heeren Sarasin hebben begeleid, en hij zou dit ook mij doen. De man deelde mij zijne groote verwondering mede over de instrumenten, die deze heeren bij zich hadden, „waardoor zij wisten hoe ver de weg nog was.” Ook had hij opgemerkt, dat de rijst, die deze heeren met zich voerden, nooit verminderde, en aangezien hij veronderstelde, dat dit met de mijne ook zoo was, vroeg hij mij om het middel daartoe, opdat hij steeds voorraad van rijst zou hebben. Hij smeekte mij om in het maagdelijk woud, dat wij zouden doortrekken niet zooveel weg te nemen en niet zulke vreemde dingen te doen als het stukslaan van steenen, gelijk de heeren S. hadden gedaan. De geesten hadden hunnen toorn daarover geopenbaard in hevige onweders. Het verwonderde hem, dat er geene menschen bij waren omgekomen.

Deze en andere kabosenja's spraken met niet veel achting van de lieden van Wotoe. Vooral toen men mij voor de zooveelste maal het verhaal deed omtrent het rooven der rijkssieraden van de Toradja's aan het Meer, was hunne verontwaardiging groot.

Ook te Pantjoelele verkeerde men in vrees voor de Tomoriërs en Tokinadoe's, daar men in de wildernis voetstappen had ontdekt, van welke men niet kon nagaan, wie ze daar hadden gezet. Gelukkig, dat Pantjoelele zich in zulk eenen dapperen kabosenja mag verheugen. De verhalen, die men mij althans van hem deed, gingen tot in het wonderbaarlijke.

Met het vallen van den avond kwamen ook de Wotoeërs, die wij niet meer te Tanarompo hadden ingewacht. Zij brachten de tijding, dat in Mengkoka, dat onder Oesoe en Lelewaoe aan de oostkust van de Golf van Bone ligt, 300 (!) dooden waren gevallen in eenen oorlog met de boven Mengkoka wonende Toradja's.

7 Januari. Van morgen om 6 uur vertrokken wij van Pantjoelele. Ik ging met mijne mannen en een paar gidsen vooruit, omdat Toabeng nog niet aan opstaan dacht. De weg nu ging op en af door eene boschstreek langs den rechteroever der Kalaena. Eenige pas ontgonnen rijsttuinen kwamen wij voorbij, waarvan sommige reeds beplant waren, andere nog niet. Na 40 minuten loopens bereikten wij eene kleine plaats van twee huizen en enkele rijstschuurtjes, Tandompoënde geheeten. Onderweg waren wij nog een klein bergstroompje overgestoken, de Korompetana, dat zich ook in de Kalaena ontlast. Van Tadompoënde daalden wij af naar de Kalaena, en werden overgezet in een prauwtje, zoo klein, dat er slechts twee van ons tegelijk in konden.

Vóór mij naar het Noorden had ik eenen berg, Boejoe Masipa geheeten. Tegenover mij naar het Westen eene bergketen, de Taroawa. Dit gebergte strekt zich al lager wordend naar het Zuiden uit, totdat het overgaat in den Tamboke. De bergketens die in N. W. ten W. richting elkaar naderen, worden gescheiden door het nauwe dal der

Kalaena. die daar bijna loodrechte oevers heeft, waar een mensch niet tegen op zou kunnen. De Kalaena ontspringt in het landschap Bada, dat ten Westen van het Meer ligt.

Drie kwartier achtereen moesten wij nu onafgebroken stijgen, totdat wij boven op den top van den Masipa waren, waar wij een huis vonden, dat ons eene aangename rustplaats aanbod. Kort, voordat ik hier aankwam, had ik van de berghelling af een prachtig gezicht op de Golf van Bone. Een der koelie's was onder het klimmen duizelig geworden, zoodat men hem zijnen last moest afnemen. De Heeren S. die op deze plek eenen nacht doorbrachten, bepaalden hare hoogte op 200 M.

Van hier was het weer met kleine tusschenpozen steil stijgen; het pad was zeer steenachtig. De berg, dien wij nu beklommen, heet Tanoemboe. Ook voor dezen berg hadden wij $\frac{3}{4}$ uur noodig, al eer wij zijnen top bereikten. Bij vergissing sloeg ik met twee mijner mannen een verkeerd pad in, dat naar het Westen liep, en naar het hoogste gedeelte van dit gebergte voerde. Hier vond ik een huis te midden van een alang-alangveld. Een slaaf, die de woning bewaakte, vertelde mij, dat dit een huis was van Tarindjo, kabosenja van Lembompangi, die hier het vorige jaar eenen rijsttuin had gehad. Daar deze bergtop niet met geboomte was begroeid, had ik van deze plek, die $\pm$ 700 M. hoog ligt, een onbelemmerd gezicht over den ganschen omtrek. En dit gezicht was treffend schoon: de zee, de gebergten van Oesoe en Mengkoka, het lager gelegen heuvelland, dat wij waren doorgetrokken, en dat langzamerhand overgaat in vlak laagland, de baai van Wotoe; het oog kon zich aan al die schoonheid niet verzadigen. Op vele plaatsen zag ik de Kalaena zich door het land slingeren, en haren loop nagaande kwam het mij voor, dat zij eerst naar het Z. O. doorloopt, om zich dan

met eene groote bocht naar het Z. W. te wenden en in deze richting de zee te bereiken.

Intusschen was het mij duidelijk geworden, dat mijne beide mannen en ik verdwaald waren. Terugkeeren naar het punt, waar wij den goeden weg hadden verlaten, 't was hard voor onze vermoeide beenen, maar er zat niets anders op. De bewaker van het huis was zoo schuw, dat hij mij nauwelijks te woord stond; van hem kreeg ik dus geen troost. Juist toen wij besloten waren op onze schreden terug te keeren, kwamen vier Toradja's door het alang-alangveld op het huis aan. Ieder van hen droeg een mijner zakken rijst. Zij waren hierheen gekomen om te zien of de kabosenja van Lembompangi, waarheen wij allen op weg waren, soms hier was. Twee van hen zouden mij nu tot gidsen dienen,

Langs een buffelpad ging het dwars door het bosch steil naar beneden. Dit pad onderscheidde zich door groote glibberigheid, terwijl er ook niet als op andere paden boven den grond uitstekende wortels werden gevonden, die steun geven aan den voet. Toen wij zoo 40 minuten lang gedaald hadden, kwamen wij weder op het rechte pad, en spoedig daarna bereikten wij de Saloe-onoewa (antilopen-rivier), eene linkerzijrivier van de Kalaena. Deze 10 M. breede rivier heeft door de groote steenblokken, waarover en waarlangs haar water loopt veel meer het voorkomen van eenen bergstroom dan de vroeger gepasseerde rechterzij-rivieren van de Kalaena.

Nadat wij aan den overkant gekomen eene wijle langs deze rivier hadden geloopt over een modderig pad vol steenen, klommen wij weder steil naar boven. Deze berg heet Wawon-dompo en is geheel met bosch begroeid. Boven gekomen moesten wij weer door dikke modder baggeren totdat het bosch overging in klein hout, en het

pad droger werd, omdat de zon gelegenheid had gehad de modder wat uit te dampen. Het kleine hout leverde het bewijs, dat men hier vroeger rijsttuinen had aangelegd. Een glibberig steil aflopend pad bracht ons aan een fraai, woest bruisend bergstroompje, de Korontokijo, mede eene zijrivier van de Kalaena. Op de plek, waar wij haar overstaken was zij $\pm$ 4 M. breed, en vlak daarbij was een waterval van $\frac{1}{2}$ M. breed en 3 M. hoog. Na nog een korten tijd door klein hout te hebben geloopt, bereikten wij het dorp Lembompangi, dat in een klein dal is gelegen. De hoogte, waarop dit dorp ligt is 500 M.

Het dorp telde drie goede woningen, en een niet meer gebruikt huis. Aan deze huizen waren groote verlengstukken gebouwd, bij wijze van hutten, die tal van menschen konden bevatten. Twee maanden geleden had men hier het groote doodenfeest, *tengke*, gevierd, welk doodenfeest vele Tolampoe's naar deze plaats had doen komen. De menschen zeiden, dat er maar één dorp van al de bestaande kampong's ouder is dan Lembompangi, en dat is Tawi naar het N. W. hoog in het gebergte gelegen. Lembompangi is niet van eene omheining voorzien, omdat de Tomoriërs en Tokinadoe's nimmer zoo ver komen.

Wij trokken in de lobo, wier dak met plankjes was gedekt, en die op dezelfde wijze is ingericht als de lobo's aan en ten Noorden van het Meer. Aan en bij ieder uiteinde van de nok waren drie uit hout gesneden versierselen aangebracht. Ik denk, dat dit in navolging van de Boegineesche huizen is gedaan. Beneden aan de randen van het dak zijn ook dergelijke versieringen gemaakt. Ook de houtsnijwerken binnen in de lobo waren meerdere dan in andere dergelijke gebouwen. De middelste zolderbalk had de gewone figuren van twee krokodillen, die ieder een aap grijpen. Aan beide uiteinden van dien balk had

men nog twee door elkaar gekronkelde slangen gesneden, die mede eenen aap grijpen. Tusschen de staarten der slangen waren de genitalia uitgesneden. Op de twee middelste hoofdpalen weder een krokodil en een aap. Op de beide zijpalen aan den Zuidkant dito. Op de beide zijpalen aan den Noordkant een man en eene vrouw, die hunne schaamte met de handen bedekken. Tusschen de voeten weder afbeeldingen der genitalia. Een volledig doodshoofd lag op den middelsten balk. Twee groote trommen (*ganda*) en 3 smalle (*karatoe*) hingen aan het rek.

Geruimen tijd na mij kwamen mijne overige manschappen aan, gelijk met het gezelschap van Toabeng, druipnat van den regen, die inmiddels was gevallen. Bemerkende, dat zij mij hadden verloren en op hun herhaald roepen geen antwoord bekomende, waren zij op den weg gaan zitten, totdat Toabeng hen achterop kwam en hen verder bracht.

8 Januari. In de vroegte kwam Toabeng tot mij, en zeide, dat hij vandaag nog niet kon optrekken, daar hij den kabosenja van Lembompangi noodzakelijk moest spreken, en deze nog niet gekomen was; Toabeng had echter reeds voor dag en dauw twee mannen vooruitgezonden naar de Topoeöembotoërs om te zeggen, dat ik voorbij zou gaan; dat hij mij den kabosenja Taralena met 7 man zou medegeven om rijst te dragen, en dan moest ik maar vooruit gaan. Hij zou mij met zijn gezelschap onderweg wel inhalen. We zouden nu in een paar dagen geen sterveling te zien krijgen.

Omdat wij den vorigen dag elkaar waren kwijtgeraakt, liet ik thans mijne mannen vooruitgaan, terwijl ik met den kabosenja volgde. De weg ging eerst naar het Oosten tusschen twee vrij hooge bergen door, de Roejoe Anggô ten Noorden en de Takoeroempoe ten Zuiden. Na onge-

veer een kwartier door gewezen bouwland te zijn gegaan, kwamen wij aan het woud, dat het geheele hooggebergte bedekt, en richtte de weg zich meer naar het Noorden. In den aanvang was het pad modderig, later werd het steenig en steil. Wij volgden den loop van de Korontokijo, die met groot geweld van de rotsen komt afstormen, en welker geruisch wij voortdurend nu eens dichterbij, dan weer verderaf hoorden, tot dat wij op den top van den eersten berg, dien wij over moesten trekken, Koemkoemi geheeten, waren aangekomen. Zeven kwartier loopens van Lembompangi had ons daar gebracht.

Van hier ging het pad op en af, doch wij bleven nagenoeg op dezelfde hoogte, tot dat wij het riviertje Lomboenga bereikten, eene rechterzijrivier van de Korontokijo. Reeds langen tijd te voren hadden wij haar geruisch rechts van ons vernomen, zonder haar door het geboomte te kunnen zien. Drie kwartier lang volgden wij deze beek stroomopwaarts tot dicht bij haren oorsprong. Toen namen wij afscheid van haar, en moesten een kwartier lang buitengewoon steil klimmen, waarna wij boven op den berg Wonemberoe genaamd, aankwamen. De Heeren Sarasin geven zijne hoogte op: 1180 M. We hadden dikwijls over den weg liggende boomstammen over te klauteren gehad, terwijl de glibberigheid van het pad ons tot groote voorzichtigheid aanmaande. Een paar mijner mannen maakten soms tuimelingen, waarvan zij niet zonder pijn afkwamen. Voordat wij aan de Lomboenga waren gekomen, hadden wij aan onze linkerhand een pad gepasseerd, dat opwaarts voert naar Tawi, een der oudste dorpen van de Tolampoe's.

Nadat wij boven op den Wonemberoe wat hadden gerust, vervolgden wij onzen weg, die geene moeielijkheden meer opleverde, alleen maakten de omgevallen boomen het

ons meer dan eens lastig. Het pad voerde langzaam en geleidelijk naar beneden, totdat het ons na vijf kwartier loopens aan eene open met alang-alang begroeide plek in het bosch bracht, waar wij den nacht zouden doorbrengen. Om 1 uur arriveerden wij er. De plek heet naar een beekje, dat er langs vloeit, Kanamanjoe. Dit beekje is weder een linkerzijtakje van de Kalaena. Kabosenja Taralena zeide mij, dat wij hier niet ver van die rivier verwijderd waren (naar zijne opgaven $\pm 2\frac{1}{2}$ uur loopens). Het schijnt dus, dat de Kalaena vlak langs den rand van het hoge waterscheidend gebergte loopt.

Van het punt, waar wij waren, voert ook een pad westelijk naar het reeds genoemde Tawi, dat aan den linkeroever van de Kalaena ligt, terwijl aan haren rechteroever ook nog een oud dorp gelegen is, Waliane genaamd. De streek waar deze dorpen liggen heet Saloemoge (grootte rivier) naar eene linkerzijrivier van de Kalaena. Beide plaatscn bereikt men van het Meer komende het kortst over den bergpas, die Watangkoeme genoemd wordt. Volgens Taralena wonen in Saloemoge het grootste aantal Tolampoe's, maar hij had geen lust zijne tenten daar op te slaan, „want in Saloemoge woont men tusschen groote steenen in, en men kan zijne tuinen niet anders dan tegen steile berghellingen aanleggen. In Saloemoge is men nog twee dagreizen verwijderd van het landschap Bada, ten Westen van het Meer, waar de Kalaena ontspringt, en van waar (gelijk ik vroeger reeds zeide) een pad rechtstreeks naar de Golf van Bone voert.”

Te Kanamanjoe vonden wij eene half omgevallen hut, die gedekt was met rotanbladeren en alang-alang; woka of silarpalmen, wier groote waaiervormige bladeren geschikt materiaal leveren voor dakbedekking, groeien in deze hooge streken niet. Spoedig werd deze hut in bruikbaren

staat gebracht, want wij verlangden naar een droog plekje, daar wij een uur lang in eene hevige regenbui hadden geloopt. Om 4 uur was het hier zóó koud, dat onze warme adem zich als lichte rookwolken verdikte. Het onaangename van ons verblijf in deze hut werd vermeerderd door de rook van het vuur, daar wij door den aanhoudenden regen niet buiten konden koken. Ik kortte den tijd door velerlei gesprekken met mijnen gids den Kabosenja Taralena, die een aangenaam en ontwikkeld man bleek te zijn.

9 Januari. Toen ik van morgen bij het aanbreken van den dag ontwaakte, vond ik mijne mannen bibberend om een vuurtje geschaard. Zij hadden het bitter koud gehad onder hunne sarong's, ook mijne deken was doorweekt van dauw. Den vorigen avond hadden wij reeds ons eten voor heden morgen gekookt, zoodat dit koude voedsel ook geene verwarming aanbracht. We maakten dus groote haast om weg te komen, ten einde door beweging wat warmer te worden. De kleine beek Kanamanjoe overgestoken hebbende, vonden wij rechts een zijpad, dat rechtstreeks voert naar Lobobangke of Lobobae (groote lobo), een dorp dat nog tot de Tolampoe's gerekend wordt en dat dicht bij den oorsprong van de Kodina-rivier ligt, welke rivier zich in het Meer uitstort. Van dit punt af moet die plaats echter nog twee dagen reizens verwijderd zijn.

Over het waterscheidend gebergte tusschen de Golf van Bone en de Bocht van Tomini voeren dus drie passen van Loewoe naar het Meer. De meest westelijke is de Watangkoeme, in het midden de Takolekadjoe en de oostelijkste de Kodina-pas (*djarari Kodina*). De wegen die over deze bergpassen leiden komen te zamen op de plek, waar wij dezen nacht hadden geslapen. De Kodinapas wordt het minst begaan, de Watangkoeme is de oudste, en de Takole-

kadjoe wordt het meest gebruikt in het verkeer tusschen Loewoe en de Meerstreek. Wij ook zouden dezen pas overtrekken. Vooral ook voor den afvoer van damar, die in groote hoeveelheid in dit oerbosch wordt gevonden, is deze bergpas van belang. Deze weg moet reeds zeer oud zijn, „als zijnde gemaakt door de eerste menschen.”

Ons pad voerde steil naar boven. Plotseling werd onze loop gestremd: In den nacht was een enorme boom van 8 vadem omtrek gevallen en juist met zijne vele en groote takken op onzen weg terecht gekomen. Taralena, die met mij achter aan den stoet liep, verzocht mij hem voorbij te laten gaan en had in korten tijd door het bosch een pad gehakt, dat om den gevallen boom heen naar den ouden weg terugvoerde. Na een half uur te zijn voortgegaan, kwamen wij aan eenen immensen steen, circa 10 M. hoog, van onderen bij den weg uitgehold. Deze plek heet Koemapa (grot) ri Tariwi, eene plek, waar men ook gewoon is te overnachten. Na dezen steen hadden wij gedurende 50 minuten een 'vrij gelijk terrein te volgen, dat later afdaalde tot aan den voet van den Takolekadjoe. Nu gingen wij een kwartier lang steil naar boven langs groote hoopen als het ware op elkaar gestapelde rotsblokken, over steenen en tusschen steenen door, tot wij op eene open plek kwamen, waar ons een magnifiek gezicht gegund was. Tusschen eene bergketen, de Tamoengkoe lampenai, die langs den rechteroever van de Kalaena loopt, en den Koemkoemi zag ik de Golf van Bone in den omtrek van Oesoe en Wotoe. Door mijnen gids, die mij den gevolgden weg aanwees, was ik in staat op te merken (gelijk de heeren Sarasin bereids schreven), dat wij den vorigen dag eene ketelvormige vallei waren omgeloopen, die zich naar het Oosten opent.

Nog een goede 1½ uur moesten wij klimmen; slechts

nu en dan hadden we gelegenheid wat op adem te komen, wanneer het pad gelijk langs de berghelling liep. „Mijne ziel lacht” (*moge le tano-anakoe*) zeide mijn geleider toen wij boven op den berg waren gekomen, om zijne groote blijdschap uit te drukken; en ook mijne ziel lachte, want hier waren wij op het hoogste punt van onzen weg, door de Heeren S. gemeten op 1670 M.; wij waren boven op de waterscheiding tusschen de Golf van Bone en de Bocht van Tomini.

Deze bergpas wordt genoemd: Takolekadjoe; dit beteekent: die de vorst is der boomen. Eigenlijk is dit de naam van de geesten, die gezegd worden op dezen berg te wonen, en die zeer gevreesd worden. Het eerste werk wat kabosenja Taralena deed, toen hij daar was aangekomen, was het gereedmaken van een sirihpruimpje; hij vroeg mij om een reepje wit papier, dat dienst moest doen als foeja, en voegde dit daarbij. Toen hakte hij eene dunne boomtewijg af, en maakte daarin halverwege eene snede, waarin hij het sirihpruimpje klemde. Daarna stak hij die twijg schuin in den grond in de richting van eenen hoogen bergtop ten O., hurkte er bij neer, en sprak het volgende gebed uit: „O goden, die op den Takolekadjoe woont; ik ken uw aantal niet, maar hier is een sirihpruimpje en een stuk foeja, dat ik u geef, want gij zijt kabosenja en wij zijn geringe lieden. Wij gaan daar ginds heen; maakt onzen weg recht, geeft ons zonneschijn, want hier is een sirihpruimpje, dat ik u geef. En mijne kleinkinderen (nakomelingen) zullen u dat ook geven”. (1)

(1) In het Barée: o lamos anu ri Takolekadju; barée kuntjani maimba komi, paikanja séi pomongo, pai dode sampúa kuwaika komi, uwa komi kabosenja, kami tau doi. Kami séi da lóu wasindjau, pakajowa djaja mami, waika reme, uwa séi momongo kuwaika komi. Mau makumpuku da mawaika komi wóu.

De twijg is de ladder, waarlangs de geesten nederdalen om van het offer te gebruiken. Nevens de offertwijg van den kabosenja stonden eene menigte andere van vroegere bezoekers; ook offertafeltjes bestaande uit eenen stok, waarop horizontaal een stuk boomschors is gestoken.

Het was hier erg koud en vochtig, een zware nevel hing tusschen de boomtoppen, zoodat wij er spoedig toe overgingen ons weder warm te loopen. Dit geschiedde nu steil dalende, langs een slecht modderig pad, en de wortels, die ons bij het stijgen zooveel dienst hadden gedaan, berokkenden ons hier menig angstig oogenblik. Na een half uur dalens bereikten wij eene hut, aan eene kleine beek gelegen. Hier wachtten ons vijftien mannen op van den stam der Topoeöemboto, die tusschen den Takolekadjoe en het Meer woont. De Topoeöembotoërs rekenen zich van éenen stam in engeren zin met de Tolampoe's. De van andere Barée sprekende stammen afwijkende gewoonten der Tolampoe's, hebben de Topoeöembotoërs met dezen gemeen; en de taalidiomen der Tolampoe's zijn ook die der Poeöembotoërs. Dezen zijn de geslagen vijanden der Tobada's, omdat de laatsten hen menigmaal verraderlijk schijnen te hebben behandeld.

De bovengenoemde mannen waren hier gekomen, om ons verder te geleiden, en brachten twee kippen en een bamboe sagoweer voor mij, en hetzelfde voor Opoe Toabeng. Kabosenja Taralena besliste, dat zes zouden voortgaan naar den top om den Opoe op te wachten, en dat de overigen ons zouden geleiden. Ook met deze mij nog onbekende lieden sloot ik vriendschap, en onder velerlei gesprekken met hen vervolgden wij nog ruim een half uur afdalende onzen weg, tot aan eene beek, de Watoe maeta (zwarte steen) de eerste linkerzijrivier van de Kodina. Hier stond eene hut, waarin wij besloten den nacht door te brengen.

10 Januari. Wij brachten eenen hoogst onaangename nacht door. Den vorigen avond om half zeven begon het te stortregenen met hevig onweder, zoodat ons dak lekte als een zeef, en wij den morgen meerendeels wakende verbeidden. De Toradja's, die ik bij mij had, zeiden, dat het eene zeldzaamheid is, wanneer men in dit oerwoud geen regen heeft. Om half zeven in den morgen zetten wij bibberend onzen weg voort. Meestal steil dalende, hadden we nu en dan een stukje dat effen liep. Wij passeerden eene beek, de Maraeka simpo, eene zijrivier van de Kodina, en bereikten na bijna twee uur te hebben gedaald Petiro rano. Dit is eene open plek aan de N.O. helling van het gebergte, van waar wij een prachtig gezicht hadden over de vlakte beneden, Poeöemboto (= het begin van het gebergte) geheeten, en het Meer (Petiro rano = Meerzicht). De Westzijde van het Meer was goed te zien; de Oostkant was echter in nevelen gehuld.

Nog verder dalende kwamen wij aan de beken Pamboenoe pae en Saloemati, twee zijrivieren van de Kodina. Aan deze laatste beek, drie kwartier van Petiro rano, rustten wij, terwijl mijne mannen zich door een bad verfrischten. Van hier voortgaande kwamen wij in alang-alang velden en met klein hout begroeide vlakten, altemaal bewijzen, dat hier indertijd rijstvelden waren aangelegd. Het was een goed droog pad, waarop wij snel konden vorderen. Op dit gedeelte kwam zekere struik, die door de Toradja's lokaja genoemd wordt voor. De takken van deze struik zijn van kleine doorntjes voorzien, die dikwijls handen en beenen schrammen, hare vruchten zijn kersrood, en gelijken in vorm veel op frambozen; de smaak is frisch, maar eenigszins flauw. Mijne Makassaren kenden haar niet, en wisten dus ook niet, dat de vruchten eetbaar zijn. Deze struik wordt op vele plaatsen tusschen het

Meer en de Bocht van Tomini aangetroffen, doch nimmer zag ik ze in zoo groote hoeveelheid als hier.

Meermalen hadden wij van dezen weg af een prachtig gezicht op het lager gelegen land en op het Meer. Aan eene plaats gekomen, die Petiro dongi heet (= Dongi-zicht; Dongi heet een gedeelte van het Meer aan den Noordkant) vonden wij er een huis, alwaar wij Opoe Toabeng afwachtten, die de reis van Lembompangi in twee dagen zou doen. Toen hij en zijn gezelschap waren aangekomen, zetten wij den tocht voort, en bereikten in 1½ uur het dorp Tamoengkoe lowi, dat aan de Saloekoewa ligt. Onderweg waren wij nog de Pereirei en de Oewe Soeka gepasseerd.

Tamoengkoe lowi is een klein dorp op eene hoogte gelegen. Aan den voet van deze hoogte staat de lobo, vlak bij de rivier. Een eind verder heeft men het dorp Tempe. De lobo hier is grooter dan die te Lembompangi, maar niet met zooveel zorg bewerkt. Wij namen er onzen intrek in. Van hier zond Toabeng twee mannen vooruit naar den makole (= vorst) van Lamoesa om hem van onze aankomst te verwittigen en om prauwen te requireeren.

11 Januari. Van morgen wilde ik als gewoonlijk vroeg opstappen, maar Toabeng kwam mij zeggen, dat ik nog wat geduld moest hebben, daar wij van hier gezamenlijk zouden optrekken, „dit zou meer indruk maken op de bevolking.” Ik bleef eindeloos wachten en toen de Opoe om half tien nog geene aanstalten maakte om te vertrekken, was mijn geduld ten einde, en ik zeide hem kortweg, dat ik ging loopen. De prins stuurde mij dadelijk eenen kabosenja achterna om mij den weg te wijzen. Het terrein waarover wij gingen, was vrij vlak, en de weg goed, alleen op de laagste plekken, waar het regenwater te zamen was

gezakt, moesten wij door water en modder. Wij gingen een kleine hoogte over, die bijna geheel uit witte kristalachtige steen bestond, welke steen op onzen verderen weg nog veel voorkwam, en ook gevonden werd in de riviertjes, die wij overtrokken, namelijk de Oewe Majowa, de Oewe Saroso, de Koro woeë-woeë en de Balo watoe, alle zijrivieren van de Kodina.

Het laatste riviertje bereikten wij na vijf kwartier loopens van Tamoengkoe lowi, en rustten bij een klein omheind dorp, dat even als de rivier Balo watoe heet. Over een gelijk terrein ging het nog een klein uur voort, tot wij aan een groot dorp van tien huizen en een lobo kwamen, Watoe sinampe genaamd. Het dorp stond op zeer modderigen bodem, en rondom de vrij sterke omheining groeiden vele sagopalmen. Het voornemen van den prins was geweest hier eenen nacht door te brengen en dan in groote statie naar het Meer te gaan. Daar ik den volgenden dag echter eens waschdag wilde houden, haalde ik den kabosenja over mij verder te geleiden.

Gedurende 50 minuten ging het nu door klein hout en pas geopende tuinen, tot wij weer in een oerbosch kwamen. Ruim een half uur hadden wij noodig om dit door te loopen, waarna het zich opende en wij in een met varenachtige planten (1) begroeid terrein kwamen, waardoor onze weg ons naar het Meer bracht. Van af Watoe sinampe waren wij de volgende beken overgetrokken: Korompindolo, Korontomboli en Tinalala, die hun water rechtstreeks in het Meer uitstorten.

De plek, waar wij aan het Meer uitkwamen, was niet

(1) Van deze planten merkte ik slechts twee soorten op, eene met een fijn uitgesneden, vrij hard blad, die de inlanders *katiwuju* noemen en eene die zeer veel gelijk op een kasuarine; deze blijft echter kort, en heet in de landstaal *sawadjane*.

ver verwijderd van de monding der Kodina-rivier. Deze streek draagt den naam van Landeandope. Twee huizen stonden hier, die in gewone tijden niet bewoond zijn. Het eene naar het Westen werd gebouwd ten behoeve van de Loewoesche gezanten, die hier nu en dan komen, en nimmer verder trekken, maar van hieruit de kabosenja's der Noordelijke streken bij zich ontbieden. Een 400 M. verder naar het oosten stond het tweede huis, waarin de makole van Lamoesa zijn verblijf houdt gedurende de aanwezigheid van den Loewoeschen gezant aan het Meer, daar alle bevelen van deze door tusschenkomst van den makole aan de Toradja-kabosenja's worden overgebracht.

Lamoesa is eene kleine landstreek ten Z.O. van het Meer. Er zijn slechts twee dorpen: Pantjawoe enoe en Tandongkassa. In eerstgenoemd dorp woont de makole. Dr. Adriani en ik bezochten het in November '95. Daartoe moesten wij de Kodina opvaren, eene rivier, die circa 25 M. breed is en sterk kronkelt. De oevers zijn vlak, daar de Zuidkant van het Meer begrensd wordt door eene groote laagvlakte. Dicht bij den mond moesten wij eenige hutten voorbij, waarvan een paar in de takken van boomen waren gebouwd. Men lichtte ons in, dat hier lieden van den makole van Lamoesa verblijf hielden, die in de nabijheid van hunnen vorst wonen, zoolang deze genoodzaakt was den gezant van Loewoe gezelschap te houden. Zoo nu en dan kwamen wij eene bosschage voorbij, maar overigens zagen wij niets dan grasvelden. Meer dan eens raakten wij met onze prauw aan den grond vast, die hier en daar uit kiezel, doch meestal uit vette klei bestaat. Na $\frac{3}{4}$ uur roeiens kwamen wij aan eene aanlegplaats, vanwaar het pad naar Pantjawoe enoe loopt, dat wij na een marsch van 1 uur bereikten.

Pantjawoe enoe ligt op eenen heuvel $\pm$ 50 M. boven

het Meer, vanwaar men een fraai gezicht heeft over de zuidelijke Meerstreek. Het dorp telt drie huizen en een lobo. Deze laatste onderscheidt zich door het zware hout, waarvan zij is gebouwd. Op de palen zijn afbeeldingen van vrouwenborsten en genitalia uitgesneden. Aan het schedelrek, waaraan eenige overblijfselen van menschen-schedels hingen, vonden wij ook een klein doodshoofd, dat wij na nauwkeurige bezichtiging uitmaakten de kop van eenen aap te zijn, ofschoon onze Topebato geleiders beweerden, dat het verboden „kapali” is apenschedels in de lobo te brengen.

Toen ik uit Loewoe komende het Meer bereikte, woei er een zeer sterke wind over zijn oppervlak, die het water in golven tegen den zuidelijken oever stuwde. Deze wind kwam van het N. N. O. van eene landstreek aan het Meer, die Dongi genaamd wordt, van daar dat men ook dezen wind den naam van Dongi heeft gegeven. Een andere veel op het Meer heerschende wind komt uit het Z. O. ongeveer uit den hoek, waar Tandongkassa in Lamoesa ligt; daarom noemt men dezen wind de Tandongkassa. De hevige wind hield op, toen de maan onderging, dit was ongeveer half twee in den morgen. Mijne geleiders geloofden voor vast, dat deze wind in verband staat met de maan, dat hij begint te waaien, wanneer de maan opgaat, en dat hij bij haar ondergaan weer gaat liggen. Het was eene eigenaardige gewaarwording toen het suizen en gieren van den wind door ons huis had plaats gemaakt voor bladstilte.

12 Januari. De vroege morgen vond mij reeds aan den Meeroever om te genieten van den kalmen vrede, dien het water en zijne oevers ademden. De geheele omtrek en het verschiep hadden eene wazige tint – eene afbeelding van zielevrede, waarbij men niet meetkundig de lijnen

kan construeeren van datgene, wat dien zielevrede veroorzaakt. Maar die wazige natuur, die halftinten zijn schoon, schooner dan die uitgerekende en afgepaste scherpe lijnen, die de zon straks op die bergen zal teekenen; dan zijn zij ook niet meer blauw, maar hel groen; men kijkt er naar door een' zonnebril. Door de stilte in de natuur geen kwaad vermoedende klom een kleine krokodil, ter lengte van circa een vadem op den oever. Mij ziende liep hij ijlings naar zijn element terug, maar het dier had mij de zekerheid verschaft van hetgeen mij zoo dikwijls door Torano's was gezegd, dat namelijk in het Meer krokodillen leven. Dit beest was het eerste exemplaar, dat ik met eigen oogen aanschouwde.

In den loop van den morgen kwam de een na den ander van Toabeng's gezelschap te Landeandope aan, en eindelijk ook Toabeng zelf, die vele klaagliederen aanhief over den slechten weg van Loewoe naar het Meer. Nu, ik benijdde hem niet, dat hij dat heele eind nog eens terug moest afleggen. Het huis was propvol met menschen, zoodat vele met ons gekomen Tolampoe's en Topoeöembotoërs onder den vloer een plaatsje moesten zoeken.

Om een uur of twaalf kwamen ook de mij geleidende Wotoeërs aan. Van Tamoengkoelowi, waar wij overnacht hadden, waren zij rechtstreeks naar Lamoesa gereisd, om den makole te halen en dien aan het Meer te brengen. Deze was dan ook werkelijk reeds in het tweede huis te Landeandope. Ik ging hem een bezoek brengen en nam een klein geschenk voor hem mede. De vorige maal, toen ik met Dr. Adriani aan het Meer was om den Loewoeschen gezant Ambemáa te ontmoeten, zag ik den makole voor het eerst. Hij is een klein, ineengeschrumpeld oud mannetje, met slechte oogen, met ontstoken randen aan de oogleden, terwijl vingers en teenen, waarschijnlijk tengevolge van

rheumatiek, krom zijn getrokken. Op al hetgeen wij zeiden, antwoordde hij slechts met ja en neen. Dit was ook nu weer het geval, maar toch liet hij wat meer los, want hij drukte zijn genoegen uit over mijn bezoek aan den Datoe, en zeide, dat daardoor mijn verblijf in dit land gerechtvaardigd was.

Ik was nog niet lang in mijn huis teruggekeerd, toen de Makole den Opoe en mij kwam bezoeken. Opoe Taobeng vertelde den Makole met vele woorden, hoe de Datoe hem den last had gegeven mij *tot aan* het Meer te begeleiden (NB. dit maakte Toabeng er van, daar de schikking van mij was uitgegaan); dat hij mij thans aan den Makole overgaf om mij verder te brengen; dat de Makole thans voor mij instond en dat het hem geweten zou worden „als een haar van mijn hoofd verloren ging.” Het bleek nu, dat ik in eenen tijd was gekomen, waarin ik moeielijk prauwen zou kunnen krijgen, daar men nagenoeg alle beschikbare vaartuigen naar de Noordzijde van het Meer had gebracht om rijst te halen. Toen de Makole daarom bezwaren maakte, voerde de Opoe hem op hoogen toon tegemoet, dat indien de Datoe van Loewoe iets beval, dit bevel onmiddellijk ten uitvoer moest worden gebracht; den volgenden morgen moesten dus twee prauwen gereed zijn, daar ik gezegd had op dien tijd te willen vertrekken. De Makole zat blijkbaar in het nauw; hij wendde zich tot mij, mij verzoekende toch medelijden met hem te hebben, opdat hij den volgenden dag gelegenheid zou hebben prauwen en geleiders te zoeken. Ik antwoordde hem, dat ik voor mij gaarne eenige dagen bij hem zou willen vertoeven en geen haast had; dat ik slechts haast maakte ter wille van mijne mannen, die anders de boot te Donggala niet meer zouden halen, om naar hun land terug te keeren. Indien hij uiterlijk morgen avond prauwen kon

bezorgen, zou ik daarmede genoegen nemen. De Makole beloofde mij dit.

In den loop van den dag kwamen verscheidene kabosenja's hunne opwachting maken bij den Opoe. Velen lachten mij toe tot teeken van herkenning. Zij brachten kippen, rijst, sagoweer en djagong, maar de buffel, waarop Toabeng gebluft had, bleef weg. Heden bleef het kalm op het Meer en eerst 's avonds om 7 uur stak de wind weer op en bedaarde 's morgens om 3 uur.

Daar het wel kon wezen, dat ik plotseling zou moeten vertrekken, daar men niet kon zeggen, wanneer de prauwen er zouden zijn, nam ik van daag officieel afscheid van mijn geleide. Zoo goed en zoo kwaad als men zijnen dank in het Posso'sch kan uitdrukken, bedankte ik Paloppoërs, Wotoeërs en Tolampoe's voor hun geleide, en voor de zorg, die zij voor mij hadden gehad. Ik beloofde hun den Datoe eenen brief te zullen schrijven, waarin ik hen allen zou prijzen. Allen moesten nu een „aandenken” hebben, en daar ik niet veel bij mij had, deelde ik uit mijne garderobe en van mijn geëmailleerd eetgerei zooveel uit, als ik maar eenigszins kon missen, bedenkende dat nog slechts enkele dagen reizens mij van Posso scheidden. Van allen kreeg ik ook een aandenken terug: een rotanschild, een beschilderde hoofddoek, een draagmand en derg.

Gaarne zette ik mij aan den meeroever neder om te genieten van het schoone gezicht en om over een en ander na te denken. En dan gebeurde het ook meestal, dat de Tolampoe kabosenja's, die evenals ik meer dan genoeg schenen te hebben van de schreeuwende Loewoeërs, mij daar volgden. Vele aangename gesprekken had ik daar met hen, meest over godsdienstige onderwerpen, die veelal het eerst door hen werden aangeroerd. Maar ook al de mij reeds bekende legenden omtrent het Meer werden mij

nog eens verhaald. Men zeide mij de namen der meest uitspringende kapen in het Meer, zijnde Pamoewa, Tolamba, en Sawadjane aan de Oostzijde, en Pandjo en Padamarari aan de Westzijde. Nog eene kleine bijzonderheid van het Meer, die ik nog niet elders verhaalde, volgde hier:

Wanneer men langs den Zuidoever Oostelijk vaart, den mond der Kodina-rivier voorbij, komt men in eene breede baai, die naar het N. W. geopend en door laagland begrensd is. Het is daar zeer ondiep, even als in de geheele Zuidelijke kom van het Meer. In het Noordelijke gedeelte van deze baai vindt men op den oever 7 groote steenen. De legende zegt hiervan, dat deze steenen afkomstig zijn uit den tijd, toen alle stammen nog om het Meer vereenigd waren. Bij het uiteengaan stelde iedere stam eenen steen op die plek. Deze plaats heet Tangkadao. Wanneer men voorbij die plek vaart, strooit men rijstkorrels of kralen in het water als offer aan de voorouders, die aan het Meer woonden. Hoe men tot het strooien van kralen is gekomen, wist niemand mij te verhalen. Hieraan heeft de hoofdplaats van Lamoesa, Pantjawoe enoeë (kralen zaaiing of strooiing) haren naam te danken. Wanneer de rijstoogst is mislukt, gaat men wel eens naar die steenen toe; het onkruid, dat er op groeit, wordt dan gewied, en men strooit er rijst op, om de geesten der eerste voorouders (en hoe ouder hoe machtiger), die ondersteld worden tot den rijstbouw mede te helpen of dien tegen te werken, gunstig te stemmen.

Op deze mijne reis wees men mij ook den steen aan, waarvan men vertelt, dat hij de versteende romp van een' buffel is. Toen namelijk Lasaeo nog niet naar den hemel was teruggekeerd, slachtte hij eenen buffel door het dier met eenen slag den kop af te slaan. Deze kop vloog naar Bada en versteende aldaar (vandaar dat de

Tobada's zoo rijk zijn in buffels); de romp versteende aan het Meer. (1) Deze steen ligt op den Oostelijken oever van het Meer, tusschen de kampong's Peoera en Tandombone; een waringinboom groeit er boven op; hoe ik mijne verbeelding ook inspande, kon ik toch in dien steen geen buffel-romp herkennen.

13 Januari. Dezen morgen deed ik eenige peilingen met het kompas ter verbetering van mijne kaart. Voorts besteedde ik mijnen tijd aan het zoeken van dieren. Ik ving hier verscheidene insekten, wier inlandsche namen mij meer interesseerden dan de beesten zelf. In eenen poel dicht bij het Meer vond ik de echte bloedzuigers, wier beet pijn doet. De op de bergen voorkomende bloedzuiger, die den algemeen Mal. Pol. naam van *alinta* draagt, is veel kleiner, en soms heeft zich een twintigtal aan den voet vastgeklemd, zonder dat men er iets van merkt. Onder hen heeft men ze ook met eene fraaie groene streep over de lengte van het lichaam; deze kwamen bijv. veel voor op het Takole kadjoe-gebergte. De groote bloedzuigers aan het Meer noemt de Toradja ook niet *alinta* maar *ulengkaru*. De Toradja is zeer bang voor deze *ulengkaru*.

Eenige malen was ik weder gewikkeld in een gesprek met mijne vrienden de kabosenja's. Allen betuigden hun spijt, dat zij niet met mij mede konden gaan naar Posso, maar zij beloofden stellig later eens tot mij te zullen komen. Ik sprak hen nogmaals over het Christendom. Om 12 uur kreeg ik bericht, dat de beide prauwen, die men voor mij had gehaald, gearriveerd waren. Ik zeide mijne mannen ze dadelijk te gaan halen, opdat men ons niet langer zou ophouden.

Het afscheid was hartelijk. Opoe Toabeng was zeer aan-

(1) Zie Mededeelingen 1894, blz. 342, 343.

gedaan. Hij omhelsde mij, verzekerde mij nog eens dat ik zijn oom en hij mijn neef was, en herhaalde nog eens een meermalen gedaan verzoek om een Beaumont geweer voor hem te koopen. Ik bedankte allen nogmaals voor hun geleide, verzekerde hun, dat daaraan niets had ontbroken, en sprak de hoop uit, zoo God wilde, hen allen weder te zien. Allen deden mij uitgeleide naar de prauwen, en lang nog, nadat wij van wal waren gestoken, golfde hun gejuich ons over het water toe. En ik juichte ook, want ik gevoelde mij zoo vrij als een vogel in de lucht, nu ik op mij bekend terrein was, en ontslagen van een gezelschap, dat mij willens en onwillens menigmaal aan banden had gelegd.

Wij hadden pas twee uren geroeid langs den Oostelijken oever van het Meer, toen de sterke Noorde-wind, die iederen dag had gewaaid, doorzette, en in weinige oogenblikken het gladde meervlak veranderde in eene vrij onstuimige zee. Daarbij betrok de lucht zwaar, zoodat ik besloot te landen bij de beek Tolambo, waar wij in een verlaten tuinhuisje den nacht zouden doorbrengen. Het geleide mij door den makole van Jamosa medegegeven en uit vier mannen bestaande, arriveerde daar spoedig na ons.

14 Januari. Wij stonden van morgen om 3 uur op en staken om half vier van wal. De maan was om 2 uur ondergegaan, zoodat het pikdonker was op het Meervlak. Alleen de uitstekende kapen staken donker af tegen de lucht, en daarop stuurden wij. Om 5 uur begon de lucht boven de bergen aan den Oostkant geel te worden, een' ijzige wind streek naar beneden, en viel op ons. De bergen aan den overkant werden van zwart, vuil donker groen, en eindelijk hel groen, toen de zon hare eerste stralen er op wierp. Het is mij niet mogelijk de gevoelens te beschrijven, die mij bij dien aanblik vervulden.

7*

Kort na het aanbreken van den dag waren wij op de hoogte van Peoera, en een uur later landden wij bij de kampong Tandombone. Onze voorraad gedroogde visch, dien ik van Makassar had medegenomen, was door eigen gebruik en door uitdeelen aan onze geleiders geheel uitgeput, maar zolang men kralen heeft, behoeft men in de Meerstreek niet bang te zijn van honger te zullen omkomen. Wij troffen het, dat het dorp niet verlaten was zooals eene vorige maal. In vreedetijd namelijk verspreiden de inwoners der Meerdorpen zich om hooger in het gebergte rijsttuinen aan te leggen; doch in oorlogstijd verzamelt men zich in de kampong. Deze was dan ook geheel omringd door eene heining, doch blijkbaar meer om de varkens te beletten zich te verwijderen, dan om den vijand tegen te houden. Eene poging om voorraad op te doen gelukte volkomen. Zoodra had men niet mijne kralen gezien, of van alle kanten kwam men kippen en kokosnoten en gerookte visch aandragen, zoodat wij binnen het half uur meer dan genoeg voorraad hadden voor vijf dagen.

Terwijl mijne mannen het eten kookten, maakte ik eene wandeling door het dorp en in den omtrek. Ik zag dat men hier ook zeer bedreven is in het pottenbakken. Het formeeren der potten geschiedt op dezelfde wijze, als ik dit reeds beschreef in dit Tijdschrift. De klei haalt men van Dongi; ze wordt dan met zand vermengd en gestampt. Men hadt voor deze pottenmakerij eene afzonderlijke plaats ingericht onder eene rijstschuur. Eenige potten, die gedroogd waren, werden juist gebakken. Hier legt men ze daartoe op eenen vloer van stukken hout, waarop de potten worden gerangschikt; om de potten stapelt men ook hout op, en deze brandstapel wordt in brand gestoken. Elders legt men een groot vuur aan, waar omheen de potten worden geplaatst, die men successievelijk omdraait, wanneer eene zijde droog is.

Van de lobo stonden nog slechts enkele palen overeind, waar tusschen nog een paar dwarsbalken. Aan eenen van deze laatste waren de tropeeën van den oorlog, een schedel en eene onderkaak opgehangen. De trommen hingen onder een afdak bij het huis van den kabosenja. Naast dit huis stond nog de *tokompajope* waar omheen men het oogstfeest had gevierd (Zie „Mededeelingen” XXXVII, 1893 blz. 115 en v.v.).

Op eenen kleinen afstand buiten het dorp ontdekte ik een klein huisje, dat ik aanstonds herkende als een graf. Ik ging er heen. Op eene stelling boven den grond stonden twee lijkkisten met leem hermetisch gesloten. Een dak was daar over gebouwd. Vlak bij dit graf zag ik zeven kleine lijkkisten, die gebruikt worden om de beenderen te bewaren, wanneer deze bij het groote doodenfeest zijn schoongemaakt. Daar men deze kisten na zulk een offerfeest gewoonlijk naar eene rotskloof brengt, dacht ik aanvankelijk dat dit leege kisten waren, doch het deksel van twee dezer kisten oplichtende, vond ik in elk daarvan een volledig skelet, waarvan een stel nog vol roode mieren. Welk een schat voor den anthropoloog! Ik onderstel, dat deze kisten nog naar hunne bestemming, eene grot of rotsspleet, gebracht moesten worden; dikwijls gebeurt dit eerst langen tijd na het offerfeest.

Het geleide, dat ik van den makole van Lamoesa had medegekregen, nam hier afscheid van mij en werd vervangen door twee mannen van Tandombone, die ons zouden brengen tot aan het punt, waar de landweg naar Posso begint. Van daar zouden nieuwe geleiders worden gerequireerd uit het dorp Langgadopi, dat een uur loopens van genoemd punt af ligt. Om 12 uur kwamen wij hier aan, en de mannen van Tandombone keerden terug met de prauwen om hunne vervaaggers te gaan roepen. Daar

mijne mannen er op aandrongen heden nog een eind weegs af te leggen, besloot ik die geleiders niet af te wachten. Ik wierp mij zelf dus op als gids, en geleidde mijne mannen over heuvelachtig hoogland naar het dorp Watoenontjoe, dat wij in drie uren bereikten. Haalden onze geleiders ons den volgenden dag nog in, dan was het goed, zoo niet dan zou ik zelf den weg wel trachten te vinden.

15 Januari. Wij brachten den nacht in de smederij door, en togen vroeg op pad. Ik wederom als gids, maar ik deed dit niet zoo goed, of ik bracht mijne lieden op een verkeerd spoor, dat wel naar de Posso-rivier leidde maar niet naar het dorp Tamoengkoe. Ik bracht echter mijn gezelschap op het rechte pad terug, maar wij hadden met dezen misslag drie kwartier voor niets geloopt. Daar waar de weg bij de Posso komt, en dan het gebergte opgaat, waarvan de heuvel van Tamoengkoe een der toppen is, vonden wij eenige mannen bezig eenen tuin aan te leggen. Zij waren zeer vriendelijk en stelden veel belang in mijn ervaren te Paloppo.

Te Tamoengkoe aangekomen deed ik eene poging om eenen gids te krijgen, maar door afwezigheid van den kabosenja Tanambo gelukte mij dit niet. De brug over de rivier vond ik zonder moeite, ook een huis aan de overzijde der Posso, waar men mij gezegd had, dat menschen waren, die ons verder het pad zouden aanwijzen. Toen wij dit op eenen heuvel gelegen huis bereikt hadden, vond ik de trap omgedraaid, ten teken dat niemand thuis was. Ik zette mijne stem dus uit en riep naar alle windstreken, of er niet iemand was, die ons voort kon helpen, want van dit punt tot het dorp Laboengea, was ik in het geheel niet zeker van den weg. Deze paden, behalve die door oerboschen en over bergen, veranderen nagenoeg elk jaar,

want wordt in de buurt van den bestaanden weg een huis aangelegd, dan wordt het pad daarheen verlegd, of van den weg gaan zijpaden uit naar ontginningen, welke zijpaden licht voor den hoofdweg worden aangezien, daar zij veelmeer begaan zijn.

Op mijn geroep kwam intusschen geen antwoord, maar toen wij eenigen tijd gerust hadden, hoorde ik beweging in huis en eene vrouwestem vroeg mij, of ik dezelfde „bĕlanda” (Hollander) was, die hier wel meer was voorbijgetrokken. Ik antwoordde bevestigend en vroeg haar of zij voor wat gambir niet even beneden wilde komen om ons den weg te wijzen. Hiernaar had zij geene ooren, maar schreeuwde ons van uit het huis toe, hoe de weg liep. Daar ik begreep toch geene nauwkeuriger berichten van haar te zullen krijgen, stapten wij op met dat gevolg, dat wij weer verdwaalden, en na een uur loopens in eenen pas geopenden tuin aankwamen. In de hut waren geen menschen, maar op mijn herhaald geroep, kwam een man uit het hout te voorschijn, en vertelde ons, dat wij geheel verkeerd waren geloopt. Voor tien stukjes gambir liet hij zich aanstonds overhalen ons op den rechten weg terug te brengen, en zoo gebeurde het, dat wij om half twee uitgeput te Laboengea aankwamen.

Ook hier was de kabosenja, Taramé, niet aanwezig; op eenen man na waren het allen vrouwen, die op dit oogenblik de kampong bewoonden; de mannen waren allen in de rijstvelden. Zoo gebeurde het, dat ik geen gids voor den volgenden dag kon bekomen, en wij ongetroost moesten aftrekken naar de smederij om daarin den nacht door te brengen. Deze smidse ligt een tien minuten loopens van het dorp verwijderd, en wordt ook gebruikt door de bewoners van het dorp Petiro-ada, dat 10 minuten verder ligt. De plaats van waar de lieden van Laboengea hun

water halen is dicht bij de smederij; ik bevond, dat het water daar uit de bergen komt en dan vloeit over een paar terrassen van eene harde, zwarte, kompakte als steen zich voordoende leemsoort, zoo als ik die veel als steenen in de Mapane-rivier vond. Na over die terrassen te zijn geloopt, verdween het water weder in den tegenovergestelden bergwand. Ook die berg bestond, voor een groot deel althans uit dezen zwarten leemachtigen steen.

Het verdient opmerking, dat als men van de Golf van Bone naar de Bocht van Tomini gaat, de tijd om de rijsttuinen te beginnen hoe langer hoe later is, naarmate men Noordelijker komt. Ten Zuiden van de waterscheiding stond de rijst reeds $\frac{1}{2}$ —2 voet hoog. In de Meerstreken was men juist aan het planten en onder de Noordelijker wonende stammen was men pas bezig het hout te kappen op het tot rijstveld bestemd terrein. Alle stammen zien naar het sterrenbeeld de Tamangkapa, maar de Tolampoe's beginnen reeds als dit beeld 's avonds even boven den horizon staat, terwijl bijv. de Tolage's en Topebato's eerst dan beginnen, wanneer de Tamangkapa het zenith nadert.

16 Januari. Het was met een eenigszins bang hart, dat ik van morgen de reis voortzette, niet wetende of wij niet wederom zouden dwalen. Vlak bij de kampong Laboengea terug gekomen, ontmoette ik echter een ouden kennis, die mij duidelijk den te volgen weg verklaarde, zoodat we na drie uur loopens recht op ons doel, Jajaki, afgingen. Ook hier werd mij de weg naar Boejoembajan gewezen, dat wij na vijf kwartier gelukkig bereikten. De Minahassische onderwijzer en zijne vrouw aldaar waren niet weinig verrast mij te zien. Zij wisten wel, dat ik omstreeks dezen tijd terug zou komen, maar men had algemeen gedacht, dat ik langs den kortsten weg over Tomasa naar Posso zou zijn teruggekeerd. Dit was ook

eerst mijn plan geweest, maar twee overwegingen hadden mij dat plan doen veranderen: Ten eerste waren het vooral de Topebato's, die zich steeds achter den Datoe van Loewoe verscholen, wanneer ik voor de belangen van Christendom en school sprak; er was mij dus veel aan gelegen vooral hen te overtuigen, dat ik naar Loewoe was getogen. Ten andere was onze tijd zeer beperkt, daar den 27sten de boot van Donggala naar Makassar zou vertrekken, en met die boot zouden mijne mannen naar het land terugkeeren. Kwam ik dus op Mapane uit, zoo had ik aanstonds gelegenheid eene prauw voor hen te huren om naar Parigi te gaan.

Ik was spoedig aan het vertellen van mijne ervaringen en terwijl mijne mannen het eten voor zichzelf kookten, maakte de vrouw van den goeroe in korten tijd een smakelijken maaltijd voor mij gereed. Tegen den avond, toen velen uit hunne tuinen naar huis terugkeerden, kwam men aanloopen en allen betuigden hunne vreugde over mijne terugkomst en luisterden met belangstelling naar hetgeen ik hun vertelde van mijn bezoek te Paloppo.

17 Januari. Om 7 uur verliet ik den goeroe en zijn gezin, onder belofte zoo spoedig als het mij mogelijk was, terug te komen. Het pad op de bergen was door de gevallen regens enorm glibberig, en wij werden op een gedeelte van dat pad zeer lang opgehouden, doordat wij onzen weg moesten zoeken over boomstammen en takken, daar men langs beide zijden het geboomte had geveld, om op die plek tuinen aan te leggen. Ook konden twee mijner dragers niet goed meer mede, zoodat het eerst half twee was, voordat wij te Panta aankwamen. Ook hier verraste ik de onderwijzersfamilie door mijne komst. Daar het dorp echter nagenoeg geheel verlaten was, moest ik den goeroe opdragen de tijding van mijne komst uit

Loewoe aan de hoofden mede te deelen, wat ik anders liever zelf had gedaan.

Dien zelfden middag gingen wij door naar Mapane, waar wij bij den Chineeschen handelaar zouden overnachten. Het gelukte mij spoedig eene groote prauw te huren met vijf man om mijne koeli's naar Toboli te brengen; vandaar zouden zij over land naar Tawaeli trekken en de Palosbaai naar Donggala oversteken, om van daar met de boot naar Makassar terug te keeren.

18 Januari. In eene prauw van den Chinees liet ik mij heden morgen naar Posso brengen. Het bericht van mijne nadering was mij een tien minuten vooruit gemeld door een paar mannen, die ons met een klein vaartuig vóór waren. Daardoor landde ik niet aan Posso's „eenzaam” strand, gelijk ik mij had voorgesteld, maar werd ingehaald door vele vrienden, en de handdruk van beide zijden was hartelijk en welgemeend. Het corps pradjoerit's zong mij een welkomstlied toe, zoodat ik mij waarlijk een gevierd man begon te gevoelen. Maar ik werd weder klein, toen ik mijnen God dankte voor zijnen zegen mij op dezen tocht geschonken.

ALB. C. KRUIJT.